

Natalia Kuzovova

(Kherson State University, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-4691-7258>
e-mail: kuzovovanatala@gmail.com

Serhii Vodotyka

(Kherson State University, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0001-6011-6468>
e-mail: sergiovodotyka@gmail.com

Iryna Ryzhenko

(Odesa State University of Internal Affairs, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-9208-2132>
e-mail: Rigenko_Irina@ukr.net

Olga Pravotorova

(Kherson State Agrarian and Economic University, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-7458-1595>
e-mail: eschyk-o@ukr.net

**Радянське законодавство як складова технологій
Голодомору-геноциду 1932–1933 років (на прикладі
Півдня України)**

*Soviet Legislation as a Component of the Technologies
of the Holodomor-Genocide of 1932–1933 (on the Example of Southern Ukraine)*

*Prawodawstwo sowieckie jako składnik technologii Hołodomoru-ludobójstwa
z lat 1932–1933 (na przykładzie południowej Ukrainy)*

ABSTRACT

The article pays attention to a topic insufficiently covered in the scientific literature – the analysis of legal acts of the USSR and the USSR of the late 1920s – early 1930s and the legal assessment of the actions of the authorities in relation to the citizens of the USSR, which led to the Holodomor of 1932–1933. Their study and analysis allow us to reveal the degree of violation of Soviet laws by the Soviet government itself, the forms of repression against the civilian population and the use of genocide technology. The focus is on the technologies of genocide identified by Lemkin and the analysis of the practices of leading historians and jurists regarding the justification of the genocidal nature of the

PUBLICATION INFO			
			e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
THE AUTHOR'S ADDRESS: Natalia Kuzovova, Kherson State University, Ukraine; Serhii Vodotyka, Kherson State University, Ukraine; Iryna Ryzhenko, Odesa State University of Internal Affairs; Olga Pravotorova, Kherson State Agrarian and Economic University.			
SOURCE OF FUNDING: Authors' own funds			
SUBMITTED: 2023.01.16	ACCEPTED: 2023.09.15	PUBLISHED ONLINE: 2023.12.21	
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl	
DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS		EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES	

famine of 1932–1933. Using the example of specific events that took place in the South of Ukraine, the mechanism of committing actions that can be classified as genocide is investigated. The application of an integrated interdisciplinary approach to the study of the problem involves the study of legal norms that guided the activities of the Soviet authorities and the identification of those that had signs of a crime against the Ukrainian people. To show how a social phenomenon – the famine of 1932–1933 – turned into a tool of deliberate murder, of which more than 3.9 million people in Ukraine became victims, the authors focused on the complex of legislative and regulatory acts and the practice of their application in the Ukrainian SSR as components of genocide technologies.

Key words: Holodomor, UkrSSR, USSR, power, genocide, repression

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена недостатньо висвітленій у науковій літературі темі – аналізу правових актів СРСР та УСРР кінця 1920-х – початку 1930-х рр. та правовій оцінці дій влади по відношенню до громадян УСРР, що призвели до Голодомору 1932–1933 рр. Така постановка проблеми дозволяє виявити ступінь порушення радянських законів представниками радянської влади, форми репресій проти цивільного населення та застосування технологій геноциду. У статті проаналізовано історіографію питання, починаючи від поглядів Рафаїла Лемкіна до позицій сучасних істориків та правників. Основна увага зосереджена на технологіях геноциду, виділених Лемкіним, та аналізі практик провідних істориків та правників щодо обґрунтування геноцидного характеру голоду 1932–1933 рр. На прикладі конкретних подій, що мали місце на Півдні України, досліджується механізм вчинення дій, які можна класифікувати як геноцид. Застосування інтегрованого міждисциплінарного підходу до вивчення проблеми передбачає дослідження правових норм, якими керувались у своїй діяльності радянські органи влади, та визначення таких, що мають ознаки злочину проти українського народу. Щоб показати, як соціальне явище – голод у 1932–1933 рр., перетворилося на зняряддя умисного вбивства, жертвами якого стали понад 3,9 млн людей в Україні,

автори зосередили увагу на комплексі законодавчих та нормативно-правових актів та практиці їхнього застосування в УСРР як складових технологій геноциду.

Ключові слова: Голодомор, СРСР, УСРР, влада, геноцид, репресії

STRESZCZENIE

W artykule zwrócono uwagę na temat niedostatecznie ujęty w literaturze naukowej – analizę aktów prawnych ZSRR i UkrSRR przełomu lat dwudziestych i trzydziestych XX w. oraz ocenę prawną działań władz w stosunku do obywateli UkrSRR, który doprowadził do Hołodomoru w latach 1932–1933. Ich badanie i analiza pozwalają ujawnić stopień łamania prawa sowieckiego przez sam rząd sowiecki, formy represji wobec ludności cywilnej oraz stosowanie technologii ludobójstwa. W artykule dokonano analizy historiografii zagadnienia, poczynając od poglądów Rafaela Lemkina po stanowiska współczesnych historyków i prawników. Główny nacisk położony jest na zidentyfikowane przez Lemkina technologie ludobójstwa oraz analizę praktyk czołowych historyków i prawników w uzasadnianiu ludobójczego charakteru głodu lat 1932–1933. Na przykładzie konkretnych faktów, które miały miejsce na południu Ukrainy, badany jest mechanizm popełniania czynów, które można zakwalifikować jako ludobójstwo. Zastosowanie zintegrowanego, interdyscyplinarnego podejścia do badania problemu polega na badaniu norm prawnych, które kierowały działalnością władz sowieckich, i identyfikacji tych, które noszą znamiona zbrodni przeciwko narodowi ukraińskiemu. Aby pokazać, jak zjawisko społeczne – głód lat 1932–1933 – przekształciło się w narzędzie umyślnego mord, którego ofiarą padło ponad 3,9 mln ludzi na Ukrainie, autorzy skupili się na kompleksie aktów legislacyjnych i wykonawczych oraz praktyce ich zastosowania w Ukraińskiej SRR jako składników technologii ludobójstwa.

Słowa kluczowe: Hołodomor, ZSRR, UkrSRR, władza, ludobójstwo, represje

ВСТУП

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила закон *Про Голодомор 1932–1933 років в Україні*¹, який визнає його події геноцидом українського народу. Істориками зібрана величезна кількість документів, які засвідчують репресії та інші злочинні дії радянської влади, що призвели до загибелі мільйонів українців під час голоду 1932–1933 рр.², проте і сьогодні відчувається брак досліджень, присвячених технологіям геноциду в поєднанні з конкретно-історичним описом цих подій та їхньою правовою оцінкою. Комплексний підхід до вивчення геноциду, що включає дослідження усіх його складових:

¹ Закон України „Про Голодомор 1932–1933 років в Україні”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16> [dostęp: 16.10.2023].

² *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*, Київ 1990; *Голодомор 1932–1933 років: злочин влади – трагедія народу: док. і матеріали*, Київ 2008.

політичної, соціальної, економічної, національної, релігійної, дозволяє зрозуміти, яким чином соціальне явище – голод у 1932–1933 рр. перетворилось на знаряддя умисного вбивства, жертвами якого стали понад 3,9 млн людей в Україні³. Це дослідження також приділяє увагу недостатньо висвітленій у науковій літературі темі – нормам права, якими керувались місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування, зокрема на Півдні України. Їхній аналіз дозволить виявити ступінь порушення законів представниками радянської влади, існуючі на той час форми репресій проти цивільного населення та наявність технологій геноциду, класифікованих Рафаїлом Лемкіним.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Як відомо, першим, хто сформулював поняття „геноцид” в юриспруденції, був польський та американський юрист Рафаїл Лемкін. У своїй праці *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposal for Redress*⁴ він докладно проаналізував значну кількість нормативних актів, виданих та впроваджених Німеччиною та її союзниками в окупованих країнах, та надав їм правову оцінку. Лемкін наголосив, що метою геноциду не обов’язково є знищення всієї нації, хоча фізичне знищення усіх членів нації, безперечно, є геноцидом. Водночас наявність плану або комплексу дій, як їх назвав Лемкін, „технологій геноциду”, що мають на меті знищити підґрунтя існування нації (знищення політичних та соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічних засад існування національних груп та особистої безпеки, свободи, здоров’я, гідності, і зрештою, життя людей, які належать до таких груп), – також є геноцидом⁵.

У своїй праці Лемкін виділяє шість технологій геноциду:

- політичну;

³ N. Levchuk et al., *Regional 1932–1933 Famine Losses: A Comparative Analysis of Ukraine and Russia*, „Nationalities Papers” 2020, 48, 3 [special issue], s. 492–512; O. Rudnytskyi et al., *The 1921–1923 Famine and the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: Common and Distinctive Features*, „Nationalities Papers” 2020, 48, 3 [special issue], s. 549–568; The MAPA Great Famine project focuses on the Ukrainian Famine of 1932–33, <https://gis.huri.harvard.edu/population-losses> [dostep: 16.10.2023].

⁴ R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposal for Redress*, Clark 2008.

⁵ *Ibidem*, s. 82–86.

- соціальну;
- культурну;
- економічну;
- біологічну;
- фізичну.

Відповідно до цього Лемкін визначив політичну технологію геноциду як знищення місцевих інститутів самоврядування, політичного життя, будь-якого нагадування про їхній колишній національний характер.

Соціальна технологія геноциду, на думку Р. Лемкіна, – це руйнування національної моделі в соціальній галузі. Це досягається скасуванням місцевого законодавства та місцевих судів. Так, Німеччина скрізь запровадила німецьке право та суди, а також германізацію судової мови та адвокатури. Лемкін звернув увагу, що соціальна структура нації є життєво необхідною для її національного розвитку. Тому окупанти, у цьому випадку – Німеччина та її союзники, також намагалися здійснити зміни, що деструктивно впливали на національні та духовні ресурси. Фокусною групою для нападу стала інтелігенція, яка значною мірою забезпечувала національний провід та організовувала опір нацифікації. Основна тенденція полягала у збереженні лише робітничої та селянської верств – трудового ресурсу та обслуговуючого персоналу.

Культурна технологія геноциду полягає в тому, що місцевому населенню заборонено використовувати власну мову в школах та для друку. Молодь в окупованих країнах була виключена з університетських програм і направлялась у заклади професійної освіти. Також було впроваджено жорсткий контроль над усіма культурними заходами. Не останню роль відводили знищенню релігії.

Руйнування основ економічного існування національної групи, на думку Лемкіна, обов'язково призводить до каліцтва її розвитку, навіть до регресії. Зниження стандартів життя створює труднощі в задоволенні культурно-духовних потреб. Більше того, щоденна боротьба за хліб і за фізичне виживання може обмежити мислення як в загальному, так і в національному плані.

Біологічна технологія геноциду передбачала зниження народжуваності небажаної групи внаслідок відділення чоловіків від жінок. Це передусім – депортації їх окремими групами для примусової праці в іншому місці. Більше того, зниження харчування батьків через дискримінацію в нормуванні харчування призводить не тільки до зниження народжуваності, але й до зниження спроможності батьків доглядати дітей.

Фізичний аспект – фізичне виснаження і навіть знищення національних груп в окупованих країнах здійснюється в основному

в наступний спосіб: нормування їжі організовується відповідно до расового принципу. Також небажані національні групи позбавляються можливостей задовольнити елементарні потреби для збереження здоров'я та життя. Цей останній спосіб складається, наприклад, з реквізиції теплового одягу та ковдр взимку та унеможливлення доступу до отримання дров та ліків.

Нарешті, з метою послаблення духовного опору національної групи окупант намагається створити атмосферу морального припинення всієї групи. Відповідно до цього плану, розумова енергія групи повинна зосереджуватися виключно на базових інстинктах, відволікаючись від морального та національного мислення. Внаслідок цього прагнення до дешевого індивідуального задоволення має замінити прагнення до колективних почуттів та ідеалів, заснованих на вищій моралі.

На підставі доробку Лемкіна ООН прийняла в 1948 р. *Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього*⁶. Відповідно до неї, „під геноцидом розуміються наступні дії, чинені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: а) убивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи; с) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її; d) міри, розраховані на запобігання дітородінню в середовищі такої групи; e) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу”⁷.

1953 р. Лемкін виступив публічно на заході, присвяченому 20-й річниці Великого Голоду 1932–1933 рр. в Нью-Йорку, де виголосив доповідь *Радянський геноцид в Україні*⁸, в якій звернув увагу на те, що геноцид в Україні не обмежувався вбивством селян голодом в 1932–1933 рр., а також включав знищення інтелігенції та духівництва, які, на його думку, є мозком і душею нації.

⁶ *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide* (Approved and proposed for signature and ratification or accession by General Assembly resolution 260 A (III) of 9 December 1948 Entry into force: 12 January 1951, in accordance with article XIII), https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf [dostęp: 16.10.2023].

⁷ *Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього*, <https://holodomorinstitute.org.ua/documents/konvencziya-oon-pro-zapobigannya-zlochynu-genoczydu-i-pokarannya-za-nogo/> [dostęp: 16.10.2023].

⁸ Р. Лемкін, *Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами)*, ред. Р. Сербин, Київ 2009.

З того часу було зроблено досить багато для того, щоб з'ясувати, що сталося в Україні в 1932–1933 рр. і як це можна класифікувати з правової точки зору. На сьогодні правова оцінка Голодомору як геноциду вже має свою історіографію в Україні та за її межами, але праць, присвячених технологіям Голодомору як геноциду, серед них не дуже багато. Основна причина цього полягає в тому, що довгий час усі зусилля науковців були спрямовані на пошуках шляхів визнання Голодомору геноцидом, вирішення юридичних колізій, пов'язаних з визначенням об'єкта геноциду (українці як суто етнічна чи національна група, тобто усі громадяни-мешканці тодішньої підрадянської України), наявністю умислу в скоєнні цього злочину, відповідно до *Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього* ООН (Антонович⁹, Василенко¹⁰, Захаров¹¹ тощо). Віддаючи належне багаторічним науковим пошукам у цій царині, звернемося до праць, що передусім висвітлюють питання технологій геноциду.

Важливу роль у визнанні Голодомору геноцидом зіграв Роберт Конквест. За словами Станіслава Кульчицького, „Завдяки книзі Р. Конквеста „Жнива скорботи” (1986) і звіту Комісії з українського голоду Конгресу США, який підготував і опублікував її виконавчий директор Дж. Мейс, погляд на Голодомор як геноцид утвердився у світовій історіографії, хоч і не став пануючим”¹². На нашу думку, структура книги Конквеста дуже близька до роботи Лемкіна в послідовності розкриття злочину геноциду. Як колись Лемкін зробив спробу описання та фіксації злочину геноциду, що здійснювали нацисти в окупованих країнах, так і Конквест послідовно та ретельно описує злочин Голодомору, не оминаючи жодного з аспектів: політичного, економічного, національного, релігійного та фізичного. У порівнянні, опоненти Конквеста, автори книги *Годы голода. Сельское хозяйство СССР. 1931–1933* Роберт В. Девіс та Стівен Віткрофт, котрі заперечують геноцидний характер Голодомору, зосередились лише на економічній складовій голоду. У результаті вони розглянули причини голоду з точки зору економічної доцільності та утвердились

⁹ М. Антонович, *Голодомор 1932–1933 років в Україні в контексті радянського геноциду проти української нації*, в: *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом*, ред. В. Василенко, М. Антонович, Київ 2013.

¹⁰ В. Василенко, *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка*, Київ 2009, с. 1.

¹¹ Є.Ю. Захаров, *Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид?*, Харків 2015.

¹² С.В. Кульчицький, *Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору*, „Український історичний журнал” 2007, 4, с. 6.

у рішенні, що радянський уряд не був зацікавлений у його улаштуванні, намагаючись „показати, як радянське керівництво боролось з кризою, частково викликаною його помилковими політичними рішеннями, але тим не менш, несподіваною і небажаною”¹³. Девіс і Віткрофт не припускали можливості, що Сталін та його прибічники могли поступитись економічними зисками заради розправи з українцями, які чинили опір і створювали загрозу їхньому пануванню. Виходячи зі змісту книги, не зовсім зрозуміло, чому автори цього дослідження апелюють саме до Конквеста, адже вони зосереджені виключно на дослідженні економічних питань і використовують обмежену джерельну базу, часом некритично слідуючи за джерелами – управлінською документацією радянської влади у сфері сільськогосподарства, інколи навіть наслідуючи їхню риторику. Водночас робота Конквеста включає політичні, національні, соціальні та культурні аспекти, залучає джерела різного походження, а не лише радянські, що, безперечно, дозволяє Конквесту більш глибоко та всебічно висвітлити події 1932–1933 рр. Те, що Девіс та Віткрофт називають „бажанням уникнути політизації”, вбачаючи у своїй зосередженості на економічних чинниках голоду плюси свого дослідження, стає мінусом при спробах авторів розібратись у політико-правових проблемах та заперечити Голодомор як геноцид. Радянська влада до останнього ігнорувала економічні фактори суспільного поступу, що і стало однією з причин краху реального соціалізму. Тому важко не погодитись з критикою С. Кульчицького щодо висновків та дослідницької етики Девіса та Віткрофта¹⁴, а саме тиску, який вони чинили на Конквеста з метою просування висновків своєї книги.

Прагнення розглядати Голодомор в Україні як суто економічне загальносоюзне явище, не є новим ані в пізній радянській (бо до 1980-х рр. про нього взагалі ніяк не згадували і не коментували), ані в сучасній російській історіографії. Російський історик Віктор Кондрашин найбільшим здобутком своєї багаторічної, спільної із закордонними колегами роботи з публікації документів про голод 1929–1934 рр. з російських архівів, чомусь називає заперечення Голодомора як геноциду: „Опубліковані у третьому томі цієї документальної серії інформаційні матеріали ОДПУ (зведення, звіти тощо) – ще один важливий документ проти концепції «геноциду» голодомором

¹³ Р. Девіс, С. Уиткрофт, *Годы голода. Сельское хозяйство СССР. 1931–1933*, Москва 2011, с. 448.

¹⁴ С.В. Кульчицкий, *op. cit.*, с. 6.

України”¹⁵. Щоправда, він апелює до історії з переселенням росіян та білорусів на територію України, як такої, що не увінчалася успіхом, проте не заперечує такого наміру радянського керівництва та його невдалої реалізації. Утім, при аналізі цього переселення слід звернути першочергову увагу на причини появи планів переселення росіян і білорусів на українські землі (масове нищення українців внаслідок геноциду) та мету переселення – ліквідацію українців як таких шляхом „перемішування” народів з метою запобігання появі українського національного руху, який становив смертельну небезпеку для імперії. Це підважує твердження В. Кондрашина про нібито „загальносоюзний характер голоду”¹⁶.

Однак, у зарубіжній історіографії далеко не всі вчені поділяють точку зору Кондрашина та Віткрофта. Так, серед вчених із світовим ім’ям можна згадати італійського історика Андреа Граціозі. Питання так званої «політизації» його не бентежить – на відміну від російських колег, він почувається в цій царині досить впевнено¹⁷. Завдяки йому джерельна база вивчення Голодомору збагатилась спогадами італійського консула в Харкові Серджіо Граденіго, які Граціозі супроводив фаховими і детальними коментарями. У своїй роботі *Велика селянська війна в СРСР. Більшовики і селяни. 1917–1933* (2010) Граціозі пише: „І російські, і українські селяни страшенно постраждали. Політика, яку проти них проводив Сталін, завжди мала деякі риси геноциду. У випадку з українцями та казахами ці риси набули якісно нового масштабу, що дозволяє, на мою думку, говорити про геноцид – але в особливому сенсі. Мова зовсім не йшла про знищення росіянами українців чи казахів. В основі цього геноциду лежали політичні міркування людини, яка розглядала селян як хребет нації і хотіла зламати і селянство, і окремі народи, щоб уберегти свій режим від наслідків своєї необдуманого політики”¹⁸. У позиції Граціозі ми бачимо і відсилку до слів Лемкіна про радянський геноцид по відношенню до всіх народів СРСР, і одночасно до ст. 2 Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, де говориться про дії, вчинені з метою знищити „повністю або частково будь-яку

¹⁵ В.В. Кондрашин, *Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни*, Москва 2018, с. 55; *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т.*, Москва, 1998–2012.

¹⁶ В.В. Кондрашин, *op. cit.*, с. 27.

¹⁷ А. Граціозі, *Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація?* „Український історичний журнал” 2005, 3, с. 120–131.

¹⁸ А. Граціозі, *Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933*, Москва 2010, с. 1.

національну, етнічну, расову чи релігійну групу”¹⁹. На відміну від робіт Віткрофта, Девіса та Кондрашина, селянство у Граціозі не просто усереднений апатичний напівбіологічний об’єкт прикладання політики радянської держави, а суб’єкт, котрий активно чинить спротив цій політиці, що своєю чергою викликає тваринний страх за свою владу у Сталіна та його оточення, і в цьому страху та прагненні до влади народжуються мотиви злочину Голодомору.

Схожу позицію щодо Голодомору як геноциду висловив Норман Неймарк у праці *Stalin und der Genozid* (2010)²⁰. Він зазначає, що „питання про те, чи можна назвати український голод 1932–1933 рр. геноцидом, стало предметом суперечки істориків” після публікації основоположного дослідження Конквеста. Неймарк відзначає, що попри дискусію, голод в Україні мав дві складові – політичну та економічну²¹. Якби справа стосувалась лише селянства як соціальної групи, то цей злочин не підпадав би під дію Конвенції 1948 р., але, на думку Неймарка, українські селяни становили для режиму подвійну загрозу: як селяни та як українці. Зокрема, він пише: „Сталін, Молотов, Каганович та їм подібні, були впевнені, що українські селяни, як група, що визначала себе як українці, є «ворогами народу», які заслуговують на смерть. Цього було достатньо для радянського керівництва, і цього має бути достатньо, щоб ми дійшли висновку, що український голод був геноцидом”²².

До доробку Лемкіна звертається один з найавторитетніших українських істориків, відомий дослідник Голодомору Станіслав Кульчицький. У своїй роботі *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид* він проаналізував роботу Лемкіна *Правителі країн Осі в окупованій Європі (Axis Rulers in Occupied Europe)* і зазначив, що „цим словом Лемкін назвав суцільне винищення євреїв і ромів на підконтрольній нацистам території”²³. На його думку, маючи на увазі саме таке значення терміну, Генеральна Асамблея ООН у схваленій 11 грудня 1946 р. резолюції визначила: „Відповідно з нормами міжнародного права геноцид є злочином, який засуджує цивілізований світ і за здійснення якого головні винуватці мають бути піддані покаранню”²⁴.

Точку зору Лемкіна про „широкий геноцид”, тобто думку, що радянський режим проводив геноцидну політику щодо українського

¹⁹ *Convention on the Prevention.*

²⁰ N.M. Naimark, *Stalin und der Genozid*, Frankfurt/M. 2010.

²¹ *Ibidem*, s. 75.

²² *Ibidem*, s. 83.

²³ С.В. Кульчицький, *op. cit.*, s. 225–300.

²⁴ *Ibidem*, s. 276–277.

народу протягом усього свого існування, розвинув у своїх працях Роман Сербин (*Serbyn, Roman and Krauchenko, Bohdan*). Проте на відміну від Лемкіна, який виділяє політичну технологію геноциду, він акцентує увагу на радянській політиці саме щодо України як такої, що має ознаки геноциду.

Дослідники регіональної та галузевої історії Голодомору також роблять внесок, зокрема щодо досліджень технологій геноциду. З'явилися праці, присвячені причинам і наслідкам голоду в Херсоні, Каховці, Генічеську²⁵, становищу дітей та підлітків у цей період²⁶ тощо, проводиться виявлення нових документів з теми. Все це дає можливість застосувати міждисциплінарний підхід та поглибити знання про механізми цього злочину.

ЗЛОЧИН ГОЛОДОМОРУ ЯК ГЕНОЦИД НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Радянська влада заперечувала голод 1932–1933 рр., засекречувала та знищувала управлінські документи про нього. Свідчення очевидців та наявні документи, що збереглися, стали основою для *Резолюції Європейського Парламенту щодо відзначення Голодомору – штучного голоду в Україні 1932–1933 років* від 23 жовтня 2008 р.²⁷, постанови Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 р. „відносно Сталіна Й. В., Молотова В. М., Кагановича Л. М., Постишева П. П., Косіора С. В., Чубаря В. Я, Хатаєвича М. М. за фактом організації вчинення геноциду в Україні у 1932–1933 роках, за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 ККУ”²⁸.

Правник Євген Захаров виділяє 16 ключових документів, що розкривають причини голоду 1932–1933 рр. та характеризують дії влади, що зробили його геноцидом:

²⁵ Н. Кузовова, *Міста Херсонщини – жертви Голодомору*, в: *Україна доби модернізації XIX–XX ст.: соціум, цінності, життєві практики: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, ред. Н.М. Кузова et al., Херсон 2020, s. 48–58.

²⁶ N. Kuzovova, *Childhood during the Holodomor 1932–1933 in Ukraine (in the South of Ukraine)*, „Journal of Family History” 2021, 47, 1, s. 59–77.

²⁷ Резолюція Європейського Парламенту щодо відзначення Голодомору – штучного голоду в Україні 1932–1933 років від 23.10.2008 р., https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_882#Text [dostęp: 16.10.2023].

²⁸ Постанова Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року, <https://holodomormuseum.org.ua/postanova-sudu/> [dostęp: 16.10.2023].

1. Навмисним насильницьким нав'язуванням нереального плану хлібозаготівель з урожаю 1932 р., незважаючи на протести українських керівників.

2. Ухваленням постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 року «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперативів та зміцнення соціалістичної власності» («Про 5 колосків»).

3. Директивою ЦК КП(б)У від 29 жовтня за ініціативою В. Молотова та телеграмою В. Молотова та М. Хатаєвича від 5 листопада про посилення репресій.

4. Прийняттям постанов ЦК КП(б)У від 18 та РНК УСРР від 20 листопада «Про заходи до посилення хлібозаготівель», підготовлених комісією В. Молотова, та постанов бюро Північнокавказького крайкому ВКПР(б), підготовлених комісією Л. Кагановича, якими наказувалося вилучати раніше розданий хліб та вводити штрафи натурою.

5. Створенням «трійок» та ОСО²⁹, яким надавалося право розглядати «хлібні» справи у прискореному порядку та застосовувати смертну кару.

6. Введення практики поставлення сіл і колгоспів «на чорну дошку» за ініціативою Л. Кагановича спочатку в Кубані (Постановою бюро Північнокавказького крайкому ВКПР(б) від 4 листопада, а потім в Україні (Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 6 грудня).

7. Повальними обшуками садиб селян у грудні 1932 р. з метою знайти «розбазарений, розкрадений хліб» на підставі постанов від 18 та 20 листопада 1932 р., посиленням репресій за «хлібними» справами в Україні та на Кубані.

8. Ухваленням таємних постанов ЦК ВКП(б) від 14 та 15 грудня 1932 р. про посилення репресій проти «саботажників з партквитком у кишені» та припинення українізації в Кубані та інших регіонах компактного проживання українців в СРСР; цими постановами почалися репресії проти націонал-комуністів.

9. Депортаціями на північ більше ніж 62 тис. кубанських селян за «саботаж».

10. Рішенням ЦК КП(б)У про вилучення насінневих фондів від 29 грудня 1932 р., ухвалене під тиском Л. Кагановича.

²⁹ ОСО – Особлива нарада при ОДПУ (з рос. „Особое совещание при ОГПУ“) – адміністративний орган при ОДПУ, створений з метою боротьби зі злочинною діяльністю осіб, котрі визнані соціально небезпечними. У 1930-х рр. мала право засуджувати до висилки в межах району, області, ув'язнення до виправно-трудового табору та висилки за межі УСРР. Відповідно до наказу ДПУ УСРР від 11 грудня 1932 р. *Про чергові завдання органам робітничо-селянської міліції у зв'язку з хлібозаготівлями* ОСО мали протягом 3-5 днів винести вироків заарештованим.

11. Телеграмою Й. Сталіна від 1 січня 1933 року з вимогою здати хліб і погрозою репресіями тим, хто цього не зробить.

12. Директивою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 22 січня, яка встановлювала блокаду голодуючих України та Кубані і вводила заградзагони на вокзалах та ґрунтових дорогах.

13. Урядовою постановою від 17 лютого 1933 р. за ініціативою М. Хатаєвича та П. Постишева, якою збір насіння провадився засобом хлібозаготівель із наданням частини зібраного тим, хто вилучав хліб.

14. Постановою ЦК КП(б) від 31 березня 1933 р., якою за ініціативою П. Постишева продовольча допомога надавалася тим, хто міг бути працездатним.

15. Політичним репресіям 1933 року проти інтелігенції та націонал-комуністів за ініціативою П. Постишева, кампанія проти «скрипниківщини».

16. Повним знищенням усіх етнічно-культурних форм існування українців на Кубані [Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про українізацію в ДСК³⁰, Казахстані, Середній Азії, ЦЧО³¹ та інших районах СРСР», 15 грудня 1932 р.³² – автори]³³.

Усі ці нормативні документи стосуються безпосередньо період голоду 1932–1933 рр. Утім, розглядаючи складові геноциду в межах „епохи Голодомору”³⁴, хронологічного періоду, котрий включає передумови голоду і виходить за його конкретні часові межі, можна краще зрозуміти, яким чином представникам радянської влади вдалося реалізувати геноцид. Регіональний контекст також дозволяє пояснити, чому кількість жертв голоду в областях України різниться, зокрема як жителям Південної України, що має порівняно менший показник смертності, ніж центральні області та Харківщина, вдалося уникнути смертельної загрози (мова йде про відносні показники, бо безпосередні втрати від голоду в 1932–1933 рр. в Дніпропетровській та Одеській областях становлять 695,3 тисячі осіб³⁵).

³⁰ Дально-східний край (Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, далі – РСФРР).

³¹ Центральньо-чорноземна область (РСФРР).

³² *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали*, оргас. Р.Я. Пиріг, Київ 2007, s. 480.

³³ Є.Ю. Захаров, *op. cit.*, s. 11–13.

³⁴ O. Andriewsky, *Towards a Decentred History: The Study of the Holodomor and Ukrainian Historiography*, „East/West: Journal of Ukrainian Studies” 2015, 2, 1, s. 42.

³⁵ The MAPA Great Famine project focuses on the Ukrainian Famine of 1932–33, <https://gis.huri.harvard.edu/population-losses> [dostęp: 16.10.2023].

Радянське законодавство у вказаний період у цілому мало репресивний характер. Слово „репресія” стало звичним для тогочасного суспільства. Воно побутувало на шпальтах газет, і радянська влада не приховувала, що в країні ведеться класова боротьба, яка передбачає „міри соціального захисту” проти „соціально-чужих” та „небезпечних елементів”. Водночас окремі нормативні акти стали причиною голоду 1932–1933 рр. як геноциду проти України. Пропонуємо розглянути комплекс законодавчих та нормативно-правових актів та практику їхнього провадження, що призвели до Голодомору.

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ

Конституція (Основний Закон) Української Соціалістичної Радянської Республіки (Із змінами і доповненнями, внесеними постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету і Ради народніх комісарів УСРР від 25 травня 1930 року, постановою XII Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів від 4 березня 1931 року) визначала основні завдання та форми організації „диктатури пролетаріату, що ставить перед собою за мету остаточно подолати буржуазію, знищити експлуатацію людини людиною та здійснити комунізм, коли не буде ні поділу на кляси, ні державної влади”³⁶. Конституція проголошувала, що УСРР „є соціалістичною державою робітників та селян”, де вся влада належала радам робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (ст. 1). Одним з інструментів знищення громадянських прав частини населення УСРР стало виборче законодавство, спрямоване на позбавлення політичних прав „експлуататорських класів” (ст. 5).

Виборче законодавство СРСР і союзних республік базувалось на позбавленні волевиявлення „нетрудових і експлуататорських елементів”. Відповідно до інструкції Центрального Виконавчого Комітету СРСР від 28 вересня 1926 р. вони не мали права брати участь у виборах. На практиці на них могло чекати „виселення із квартир і міст, загальне позбавлення забірних книжок, позбавлення медичної допомоги, позбавлення права будувати, виключення дітей із шкіл, позбавлення виборчих прав членів родин осіб, що позбавлені виборчих прав, які перебувають на їхньому утриманні”, що вважалось „переміном”, проте застосовувалось на практиці³⁷. Про це свідчить спе-

³⁶ Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки 1929 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-29#Text> [dostep: 16.07.2021].

³⁷ Державний архів Одеської області, фонд Р-2523, опис 1, справа 9, к. 2–3.

ціальна Постанова ЦВК СРСР *Про негайне припинення перекручувань виборного законодавства від 22 лютого 1930 р.*, в якій, крім вище зазначених порушень, також заборонялось приймати подібні рішення „фабрично-заводським комітетам, місцевим комітетам, домоуправлінням, колгоспам, бригадам”. Оскільки сама ідея позбавлення частини населення виборчих прав базувалась на суб’єктивному підході до визначення поняття „класовий ворог”, це створювало ґрунт для зловживань та подібних „перегинів”. Комплексність репресій, що застосувались радянським урядом, виявлялась у тому, що позбавлення особи виборчих прав ставало підставою для повторного звинувачення, та, відповідно, призводило до застосування судової репресії³⁸. Щоб уникнути клейма „позбавленця” та відновити своє право на участь у політичному та громадському житті, населення досить активно намагалось оскаржити такі рішення. Проте в умовах тиску, пов’язаних із хлібозаготівлями кінця 1932–1933 рр., саме позбавлені виборчих прав опинялись на вістрі судових репресій.

Позбавлення політичних прав частини громадян УСРР не означало надання таких прав іншій частині, оскільки умови такого позбавлення не були чітко визначені в законодавстві й залежали від рішень партійного керівництва різних рівнів. Це дезінформувало та дезорієнтувало громадян, а отже ставало на заваді реалізації задекларованих прав на практиці. У самих законодавчих і нормативних актах також говориться про „педагогічний” вплив окремих норм, що фактично мали на меті залякування населення, щоб воно не претендувало на ті політичні права, що начебто гарантувало радянське законодавство. Подібні механізми вели до усунення громадян від прийняття політичних рішень та становлення спочатку автократичного, а згодом тоталітарного радянського режиму. Можна стверджувати, що Конституції СРСР та УСРР унормовували соціцид – політику знищення окремих спільнот у СРСР та в УСРР відповідно.

У період 1932–1933 рр. особлива увага союзних каральних органів була спрямована на Україну. Позбавлення політичних прав або неможливість скористатись ними в межах існуючого законодавства зумовлювало численні акції громадянської непокори в СРСР, що набували стихійно-агресивного характеру: повстання, бунти або волинки. Це відбувалося тому, що українці не бачили і не могли знайти законних шляхів вирішення своїх проблем через узурпацію політичної влади радянсько-партійним апаратом. З різних причин – активний національний рух, прикордонне становище, боротьба за

³⁸ Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. Збірник документів, ред. В.Ф. Боровик, Л.В. Виноградова, О.О. Марущак, Херсон 2008, s. 84–85.

владу на місцях членів ВКП(б)У, – особливу небезпеку радянський уряд вбачав у таких акціях в УСРР.

Так, на Півдні України зафіксовано три великі повстання: два в 1929 та одне в 1930 рр. У 1929 р. на території сучасної Херсонської та Запорізької областей діяла повстанська група „Відродження Таврії”, основною метою якої було відновлення самостійної України та повалення радянського режиму. У 1930 р. органами ОДПУ було заарештовано 205 осіб та страчено у Херсоні 53 повстанці³⁹. У тому ж році 15 селян були страчені за антирадянське повстання в Каховському районі⁴⁰. У 1930 р. за повстання в у селі Солонці Олешківського (Цюрупинського району) були засуджені до смертної кари та розстріляні в Херсоні 6 повстанців, всього було заарештовано 28 осіб. Повсталі селяни намагались відбити своїх односельців, засуджених до висилки на Північ за нездачу хліба та спротив колективізації⁴¹. Незважаючи на жорстокість покарань, вияви громадянської непокорі продовжувались і досягли апогею в розпал голоду. За словами Хатаевича, який у 1933 р. очолив обком Дніпропетровської області, він застав у тюрмах області 25 тис. заарештованих⁴². У період голоду 1932–1933 рр., хоча смертні вироки не застосовувалась так масово, як у 1930 р., арешти часто закінчувались смертю в'язнів від голоду в тюрмах, будинках примусового утримання та колоніях, розташованих у містах України⁴³, або на засланні.

За соціальним станом та етнічним походженням засуджених можна зробити висновок, що на вістрі репресій опинялись передусім українські селяни. Тому цілком слушним є думка Людмили Гриневич, висловлена на вебінарі Німецько-української комісії істориків *Чи можна вважати Голодомор геноцидом?* (24 вересня 2020 р.): „Я особисто вважаю, що Голодомор був геноцидом і підтримую позицію тих українських правників, які вважають, що об'єктом геноциду стала національна група – частина громадян Української соціалістичної радянської республіки, незалежно від етнічної, релігійної та інших ознак, а також етнічна група – українці Кубані. Поряд із цим, додаю до цього і власне, важливе на мою думку, уточнення. Коли

³⁹ Архів Служби безпеки України у Херсонській області, фонд 5-Р, опис 1, справа 8159.

⁴⁰ Архів Служби безпеки України у Херсонській області, фонд 5-Р, опис 1, справа 8520.

⁴¹ Державний архів Херсонської області, фонд Р-4033, опис 10, справа 255.

⁴² *Голод в СРСР. 1929–1934. В 3 т., т. 2, Июль 1932 – июль 1933*, оргас. В.В. Кондрашин, Москва 2012, с. 656–660.

⁴³ Н. Кузовова, *Міста Херсонщини*, с. 48–58.

ми говоримо, що об'єктом Голодомору-геноциду була національна група – частина громадян УСРР, незалежно від етнічної, релігійної та інших ознак, мусимо також ураховувати, що вістря геноциду на-самперед було спрямоване проти етнічних українців, оскільки вони виступали стрижнем, культурним ядром, довкола якого відбувалася консолідація національної групи і формування того, що сучасною мовою ми можемо визначити як паростки політичної нації⁴⁴.

Таким чином, у період 1932–1933 рр. репресії активно спрямовувались проти громадян УСРР і узаконений на теренах СРСР соціцид СРСР перетворюється на політику геноциду, застосовану в Україні.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА

Багато дискусій щодо визначення Голодомору як геноциду стосуються національного питання, зокрема у визначенні об'єкта геноциду. Етнічне різноманіття Півдня України, де існували національні райони та сільради, дає багатий матеріал для дослідження цього питання. Ми можемо стверджувати, що національні меншини також постраждали під час голоду. Проте українське населення, що начебто мало свою національну республіку в складі СРСР, було позбавлене можливості отримувати допомогу під час голоду. Зокрема – від благодійних організацій з-за кордону, на відміну від німецького, шведського та єврейського населення УСРР.

Щоб створити видимість врахування національних інтересів, радянським урядом з 1923 р. проводилась політика „коренізації”, яка робила Південь України привабливим для представників багатьох національностей. Так у ст. 18 та 19 Конституції УСРР 1929 р. говориться про право створювати національні райони, в яких можна було навчати дітей рідною мовою, видавати власну пресу, займатись громадською та економічною діяльністю, спрямованою на всебічний розвиток національної громади. Утім, ця радянська „коренізація” вкупі з „класовою боротьбою” була виключно декларативною, оскільки не враховувала ані культурних, ані економічних, ані будь-яких національних особливостей, крім мови, яку використовували з ідеологічною метою – для радянської пропаганди. Нею перекладались виступи партійних діячів, постанови уряду, у тому числі – спрямовані на улаштування Голодомору. З 1930 р. було запроваджене загальнообов'язкове навчання в школі, яке теж використовували

⁴⁴ L. Hrynevych, *Чи можна вважати Голодомор геноцидом?*, 24 вересня 2020 р., 18:00–19:30, [dostęp: 16.10.2023].

з пропагандисткою метою, наприклад, для того, щоб збирати інформацію, де батьки школярів ховають свої невеличкі продовольчі запаси. Так, на загальних зборах учнів Сазонівської школи Самійлівської сільради (Великолепетиський район, нині – Херсонської області), учнів зобов'язали проводити „масову роз'яснювальну роботу” серед батьків та виявляти ями з хлібом і злочинців – розкрадачів хліба, щоб виконати план хлібозаготівлі (лютий 1933 р.)⁴⁵. Щодо розвитку національних культур варто згадати репресії в середовищі інтелігенції та духовенства, які були їхніми провідниками.

На Півдні України знаходились місця компактного проживання різних етнічних груп: німців, євреїв, поляків, болгар тощо. На прикладі німецької спільноти ми можемо побачити, що під час Голодомору вони опинились у тій самій ситуації, що й українське населення, незважаючи на можливості допомоги з-за кордону. Так, німецький дослідник Альфред Айсфельд говорить про 487 821 золотих карбованців, котрі надійшли як допомога голодуючим німцям протягом квітня 1933 – квітня 1934 рр. з Німеччини⁴⁶. Основна частина допомоги була спрямована саме для українських німців, які найбільше постраждали від голоду – як громадяни УСРР⁴⁷. Чисельність жертв голоду серед українських німців значна, тому що СРСР вимагав від німців передачі цієї допомоги у фонд Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДРу), називаючи її фашистською. „У відповідь на посилки товариства допомоги фастібріліант з Берліна, що одержуються в німецьких колгоспах, Вам необхідно в тих же колгоспах організувати прийняття постанов загальними зборами колгоспників про передачу одержаних грошей в фонд МОДР для надання допомоги жертвам німецького фашизму”, – писав Л. Каганович до керівництва політвідділу однієї з МТС Одеської області в серпні 1933 р.⁴⁸

Схожа доля спіткала мешканців єврейських і шведських поселень. Коло Торгзинів на них чекали співробітники ОДПУ, котрі відстежували листування з родичами, яке могло призвести до розголосу про факт голоду в Україні. Під час голоду 1932–1933 рр. частині шведської громади вдалось покинути с. Старошведське Одеської області

⁴⁵ Державний архів Херсонської області, фонд Ф. П-89, опис 1, справа 138, к. 57–57в.

⁴⁶ А. Айсфельд, В. Мартиненко, *Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси: у 2-х кн.*, кн. 1, Київ 2011, с. 599.

⁴⁷ *Голод в СССР. 1929–1934. В 3 т.*, т. 3, Лето 1933–1934, ред. В.В. Кондрашин, Москва 2013, с. 490.

⁴⁸ *Ibidem*, с. 545.

та реемігрувати на батьківщину⁴⁹, проте це виняток. Роберт Кушнеж відзначає, що з 3 тисяч дозволів, виданих полякам на в'їзд до Польщі в 1933 р., радянською владою було погоджено лише три⁵⁰. Переслідування релігій, політичні та економічні репресії та колективізація розвіяли усі колишні принади життя колоністів та нанесли значну шкоду розвитку Півдня як багатоетнічного та мультикультурного регіону.

Отже, національні колонії (німецькі, єврейські, шведські) не стали острівцями благополуччя під час Голодомору. Незважаючи на те, що колоністи могли отримувати допомогу з-за кордону і здавати валюту в Торгзини, проти них були застосовані додаткові репресії, пов'язані з випадками розголосу інформації про голод.

Проте ця невеличка допомога з-за кордону („Велика депресія” значно зменшила можливості надання допомоги як для організацій („Агроджойнт”, „Брати в біді”), так і для приватних осіб) дозволила пережити мешканцям національних районів та сільрад голод із меншими втратами й, навіть, допомагати українському населенню Півдня України нести тягар голоду. Так, у спогадах очевидців Голодомору згадується допомога, яку українці отримували від євреїв Херсонщини: „В Новорайську була лікарня, де працювали лікарі-євреї, у них було двоє дітей. Вони мене підтримали і я вижила”, (свідок – Багненко Ганна Йосипівна, 1911 р. н., м. Берислав), „на час Голодомору жили в єврейському містечку Широке, с. Інгулець, Дніпропетровської області. Мені було 9 років, багато чого не пам'ятаю, але помню, що багато допомогли євреї, вони нас не обіжали”, – пригадують мешканці Бериславського району, котрі пережили голод 1932 – 1933 рр.⁵¹ Благодійні організації та українці за кордоном намагались передати допомогу голодуючим співвітчизникам через німецькі організації, такі як „Брати в біді”, проте їхні наміри були безуспішними, оскільки уряд СРСР заперечував голод і відмовився від зовнішньої допомоги⁵².

⁴⁹ А. Котлярчук, *„В кузнице Сталина”. Шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века*, Москва 2012.

⁵⁰ Р. Кушнеж, *Документи польської дипломатії про голодомор*, „Український історичний журнал” 2008, 6, с. 198.

⁵¹ Державний архів Херсонської області, фонд Р-4093, опис 2, справа 3, аркуш 111; справа 4, аркуш 4.

⁵² *Голод в СРСР 1929–1934*, том 3, Москва 2011, с. 494–495.

ЕКОНОМІЧНА ТЕХНОЛОГІЯ ГЕНОЦИДУ: „РОЗПОДІЛ”
РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ТА СОЮЗНОЇ ВЛАДИ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ОРГАНІЗАЦІЮ ГОЛОДОМОРУ

Відповідно до ст. 25 розділу II „Органи центральної влади” Конституції Всеукраїнський центральний виконавчий комітет в періоди поміж Всеукраїнськими з’їздами рад проголошувався верховним законодавчим, розпорядчим та виконавчим органом влади УСРР, але ця влада нівелювалась Розділом 1 *Про предмети відання верховних органів влади Союзу Радянських Соціалістичних Республік* Конституції СРСР 1924 р. Зокрема, п. 3 цього розділу відносив до повноважень загальносоюзних органів „встановлення основ і загального плану всього народного господарства Союзу, визначення галузей промисловості і окремих промислових підприємств, що мають загальносоюзне значення, укладення концесійних договорів, як загальносоюзних, так і від імені союзних республік”⁵³.

Відповідно до цього пункту „3” 16 липня 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) видало постанову *Про план хлібозаготівель по секторах і культурах*⁵⁴, яку спустило до виконання керівництву УСРР. Згідно з постановою господарства України мали здати 5831,3 тис. т зерна, без радгоспів, мірчукового збору та посівпозики, яку теж потрібно було повернути. Порівнюючи з 1932 р., план був зменшений і керівництво СРСР вважало, що він цілком реальний для виконання, зважаючи на очікуваний врожай, розрахований головою Державної комісії з встановлення врожайності зернових Н. Осинським. ВУЦВК вніс деякі корективи розподілу плану між регіонами (за пропозицією Любченка и Чубаря), проте в цілому загальні показники залишились незмінними і були погоджені ЦК ВКП(б) 21 липня 1932 р.⁵⁵

Однак через економічну необґрунтованість та відверто антиселянську спрямованість виробники зерна в Україні: колгоспи, радгоспи та одноосібні господарства виступили проти цього плану. В УРСР це були відкриті повстання, бойкот хлібозаготівель та заяви представників органів місцевої влади про необхідність зменшення планів хлібозаготівель.

У партійних колах, у матеріалах архівно-слідчих справ ОДПУ (в радянській історіографії цей період усіяло оминався) подальші

⁵³ Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки 1929 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-29#Text> [dostęp: 16.07.2021].

⁵⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали, опрац. Р.Я. Пиріг, Київ 2007, s. 254–255.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 255–256.

події називають „куркульським заколотом”, метою якого був „саботаж хлібозаготівель”. Зважаючи на те, що основний опір хлібозаготівлям чинило місцеве партійне, колгоспне та радгоспне керівництво УСРР, до них застосовувалось формулювання: „змикання цілих груп комуністів і окремих керівників партосередків з куркульством, петлюрівщиною”, що „на ділі перетворює такого роду комуністів і парторганізації на агентуру класового ворога і є наглядним доказом повного відриву цих осередків і комуністів від бідняцько-середняцьких колгоспних мас”⁵⁶.

Й. Сталін вважав основною причиною невиконання хлібозаготівлі в УСРР несвоєчасне (занадто раннє) оголошення про торгівлю хлібом для колгоспів та контрреволюційну діяльність ворогів радянської влади, „петлюрівщину”. Невиконання планів хлібозаготівлі в УСРР влітку – восени 1932 р. було прирівняне до злочину, „що загрожує основам радянської влади та радянському ладу”⁵⁷, тобто до контрреволюції.

Із зведень ОДПУ керівництву СРСР було відомо, що план хлібозаготівель буде негативно сприйнятий виробниками сільськогосподарської продукції, у тому числі новоствореними колгоспами і радгоспами. Причини полягали в економічних репресіях: насильницькому та надмірному вилученні продовольства, забороні та обмеженні торгівлі хлібом та сільгосппродукцією, штрафами, примусових позиках, зборах коштів на Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву (ТСОАВІАХІМ) тощо; у характерних рисах радянського господарювання: недобросовісності в розрахунках за продукцію, відсутності забезпечення промисловими товарами та сільгосптехнікою. Унаслідок у населення формувалась невпевненість у завтрашньому дні через неможливість дізнатись, скільки продукції залишиться для посівного, соціального фондів (для оплати праці вчителів, медиків та харчування дітей у дитсадках і школах) та власного споживання. Люди в Україні на власному досвіді переконались, що можна виконувати закони, проте залишитись без засобів до існування. Так, під впливом опису мовчазної голодної смерті колгоспників в Зінов'євському районі Одеської області весною 1932 р. М. Хатаевич у листопаді 1932 р. пише: „[...] У нас чимало випадків, коли хороший

⁵⁶ *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т., т. 3, Конец 1930–1933, ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы, Москва 2001, с. 625–631.*

⁵⁷ *Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки 1929 року*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-29#Text> [dostep: 16.07.2021].

сумлінний колгосп вивозить хліба більше, ніж він може здати, залишаючись сам ні з чим, без насіння, без продовольства [...]”⁵⁸.

Економічні репресії та неврожай на всій території СРСР стали причиною голоду першої половини 1932 р. Втрата тягової сили через нестачу зернових кормів, мала кількість сільгосптехніки, обман та зрівнялівка в розрахунках за врожай і розподілі угідь зробили вирощування зернових надзвичайно трудомістким та збитковим заняттям. Селянські повстання знову вплинули на зменшення владою планів хлібозаготівлі в липні 1932 р., але голод кінця 1932–1933 рр. мав катастрофічні наслідки в Україні, тому що до економічних репресій були долучені політичні, а хлібозаготівля стала питанням збереження радянської влади в УСРР.

РЕПРЕСІЇ У СФЕРІ ФІНАНСІВ І ТОРГІВЛІ

З початком колективізації було націоналізовано всі вклади „куркулів” у радянських банках та застосовано примусове стягнення кредитів. Про це свідчить секретний циркуляр Всеукраїнської контори Державного банку СРСР керівнику Одеським відділенням Держбанку про зарахування на особливий поточний рахунок Народного комісаріату фінансів Союзу коштів, відібраних у куркулів від 9 лютого 1930 р.⁵⁹ Усі кошти було наказано передати у „фонд колективізації батраків”. Такі наслідки чекали на тих, хто довірив свої кошти державі у період непу.

Проте постанова Політбюро ЦК КП(б)У *Про заходи щодо посилення хлібозаготівель* від 18 листопада 1932 р. та інструкція *Про боротьбу з куркульським впливом у колгоспах*, затверджена Постановою Ради Народних Комісарів УСРР *Про боротьбу з куркульським впливом у колгоспах* від 20 листопада 1932 р. була спрямована вже проти колгоспів, колгоспників та одноосібників, чий господарства та населені пункти були занесені на „чорну дошку”. У ній зазначалось: „Припинити всіляке кредитування та дотерміново стягнути раніше видані кредити і інші фінансові зобов’язання цих колгоспів, колгоспників та одноосібників”⁶⁰.

На думку С. Кульчицького, саме із введенням в дію цієї постанови голод став Голодомором – актом геноциду проти України. Укладачі

⁵⁸ *Голод в СРСР. 1929–1934*, т. 2, с. 171.

⁵⁹ Державний архів Одеської області, фонд Р-2523, опис 1, справа 9, к. 2–3.

⁶⁰ *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи*, с. 388–395.

російського збірника документів *Голод в ССРСР 1929–1934* зазначають, що ця постанова була прийнята за рекомендаціями В. Молотова⁶¹.

Технічно заборгованість колгоспів перекладалась на колгоспників, в яких відбирали те, що вважали найбільш цінним: худобу і будинок (якщо охочих зайняти оселю не знаходилося, з будинку знімався дах, вибивалися вікна і двері), застосовували натуральні штрафи та вилучення усього хліба. Ось як ця інструкція реалізовувалась на місцях, у цьому випадку – через рішення позачергового засідання Новотроїцького райкому КП(Б)У (Дніпропетровської області, нині – Херсонської) від 27 грудня 1932 р.):

1. [...] Всю суму заборгованості колгоспу, в тому числі й заборгованість перекласти на колгоспників і стягувати її групами (чоловік 10–15 в групі), з тим, щоб після однієї групи, в разі не буде погашено негайно (через добу дві) приступати до другої групи. В разі, коли до стягнення грошей буде застосовуватись примусове стягнення (внаслідок відмови сплачувати добровільно) продавати те, що виявляється більш цінним для держави і що більш ущільняє користь колгоспника (корова, будинок).

2. Натурштраф з колгоспників в розмірі 15-ти місячної норми сверх всієї норми м'ясного податку, стягнути протягом 7 діб, застосовуючи тієї ж групової методи [...].

4. У колгоспах, де буде знайдено крадений хліб, вилучити увесь... без винятку хліб [...]⁶².

Ці фінансові репресії, що переростали в натуральні штрафи та вилучення усього продовольства, конфіскації рухомого та нерухомого майна, залишали населення без засобів для існування, оскільки колгоспи мали заборгованості ще з минулих хлібозаготівель.

З фінансовими репресіями були тісно пов'язані заходи у сфері торгівлі, які негативно позначились на продовольчому стані міст та населення, незадіяного у виробництві зернових, а також позбавили селян можливості придбати продукти харчування в обмін на цінні речі. В Інструкції 1932 р. йдеться про те, щоб:

а) Негайно припинити цілковитий довіз краму, кооперативну та державну торгівлю.

Припинення торгівлі провести в спосіб цілковитого вивозу з відповідних крамниць усього наявного краму.

⁶¹ *Голод в ССРСР. 1929–1934*, т. 2, с. 178–179.

⁶² *Херсонщина. Голодомор. 1932–1933*, с. 83–84.

б) Цілковито заборонити колгоспну торгівлю й для колгоспників, і одноосібників⁶³.

Судячи з Постанови Одеського обкому КП(б)У про посилення боротьби з продажем хлібу та конфіскацією його на ринках від 18 листопада 1932 р., торгівля хлібом до виконання плану хлібозаготівель у розмірі більше пуду прирівнювалась до „злісної спекуляції”⁶⁴. Це знищило не лише приватний ринок, але й унеможливило закупівлю продуктів харчування міськрадами для робітничих столових, столових закладів освіти, лікарень, дитячих та геріатричних закладів: їх не було де купити, не було пропозицій від закладів державної торгівлі, зрештою, не було коштів для самої закупівлі. Це призвело до голоду в містах і містечках та конфронтації між містом і селом, оскільки провину за голод було покладено на селян, а робітників спрямовували до „буксирних” бригад, що вилучали продовольство на селі.

Значення цієї постанови є також дуже важливим для розуміння практик виживання. Так, під час голоду 1928 р. населення Степової України вирушало в „подорожі за хлібом” у райони, що менше постраждали від голоду, щоб придбати хліб в обмін на цінні речі. За умови комплексних репресій, що включали також адміністративні заходи, у вказаний період це стало неможливим.

У цілому фінансові заходи радянського уряду призвели до занепаду індивідуального сільського господарства. Селянин не міг отримати кредит, придбати сільгосптехніку та матеріали, оскільки уряд вважав, що засоби виробництва мають належати лише державі. Утім, саме в 1932–1933 рр. систему штрафів, вилучення продуктів харчування, заборону торгівлі хлібом, разом з державним контролем за млинами, примусовим вилученням крупорушок та ручних жорен у населення можна визначити як економічну технологію геноциду.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УСРР ТА ЙОГО ПОРУШЕННЯ В РЕСПУБЛІЦІ СОЮЗНОЮ ВЛАДОЮ

Відповідно до статті 273 Адміністративного кодексу УСРР, затвердженого постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого

⁶³ Постанова Ради Народних Комісарів УСРР *Про боротьбу з куркульським впливом у колгоспах*, <https://holodomorinstitute.org.ua/documents/instrukczija-rnk-usrr-dopostanovy-pro-borotbu-z-kurkul'skym-vplyvom-v-kolgospah/> [доступ: 16.10.2023].

⁶⁴ Державний архів Одеської області, фонд П-11, опис 21, справа 1, к. 34.

Комітету від 12 жовтня 1927 р.⁶⁵ громадяни СРСР, так само як і чужоземні громадяни, котрі законно перебували на території СРСР, мали право без перешкод пересуватися по всій території УСРР (крім прикордонної смуги). Водночас у статті 274 цього ж Кодексу були встановлені правила щодо обмеження пересування, а саме: „Коли треба тимчасово заборонити в'їзд до певних місцевостей і виїзд з них через голод, поширювання пошести, і з інших причин, Рада Народніх Комісарів УСРР, на подання заінтересованих урядництв, зажадавши висновку Народнього Комісаріату Внутрішніх Справ УСРР, може встановити заборонену зону”⁶⁶.

Чому в кодексі згадується голод? Наскільки звичайною для адміністративного права є заборона в'їзду і виїзду через голод у певній місцевості? Відзначимо, що для адміністративного права це нехарактерна річ. Зазвичай уряди країн можуть запроваджувати обмеження пересування лише у виняткових випадках. Однак для УСРР, де в 1921–1923 рр. голод забрав півмільйона життів, і майже щороку люди помирали від голоду, зокрема на Півдні України – в 1928, 1931 та на початку 1932-го рр., ця норма набувала особливого значення і, на думку влади, потребувала правового врегулювання. Можливо, її початковою метою було обмежити в'їзд до України. Утім, жодного разу заборона в'їзду і виїзду не застосовувалась шляхом, визначеним радянським законодавством.

Відповідно до законодавства УСРР це питання мала вирішувати РНК УСРР за поданням місцевої влади. У законодавстві СРСР перешкоди щодо в'їзду та виїзду за межі України в кордонах СРСР не існувало, союзні республіки мали вирішувати це питання самостійно. Воно стосувалось категорії трудової міграції, за виключенням випадків введення воєнного стану, про яке мали опублікувати оголошення та вказати, на який термін воно вводиться. Вводити подібні обмеження було повноваженням республіканської влади. Так, у розділ 6 статті 280 зазначалось: „В'їзд в межі УСРР і тим самим Союзу РСР трудовим сільськогосподарським або промисловим іммігрантам і реемігрантам дозволяється з додержанням порядку, встановленого арт. 6 постанови РНК СРСР з 21-го січня 1927 р. „Про ліквідацію постійної комісії Ради Праці й Оборони в справі трудової сільсько-господарчої і промислової іміграції й еміграції” (Зб. Зак. СРСР 1927 р., № 10, арт. 95)”⁶⁷.

⁶⁵ *Адміністративний кодекс УСРР*, <https://ips.ligazakon.net/document/KP270014> [доstep: 16.10.2023].

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Ibidem*.

Прямим порушенням цієї важливої правової норми була Директива ОДПУ СРСР *Про припинення масових виїздів селян від 22 січня 1933 р.* У ній йшла мова про те, що:

За відомостями, що є в ОДПУ, з України, Білорусії та ПСК [Північний Кавказ і Кубань – автори] (Кубань) відбувається масовий виїзд селян.

Цілком безперечно, що цей виїзд прямо організований залишками розкритих нами есерівських та петлюрівських контрреволюційних організацій. Минулорічний досвід України показав, що масовий переїзд до різних областей Союзу є найкращим методом поширення контрреволюцією провокаційних чуток проти колгоспів та влади.

З метою швидкого та рішучого припинення масових виїздів наказую:

1. ДПУ України, Білорусії та ПП [Повноважним представникам – автори] ПСК негайно з усією жорстокістю та рішучістю провести заходи, зазначені в моїй записці з приводу від 21 січня.

2. ПП ОДПУ МО [Московської області – автори], ЦЧО [Центрально-чорноземної області – автори], Захобласті [Західної області (центр – місто Смоленськ) – автори], Нижньої Волги, Середньої Волги та Закавказзя негайно заарештувати всіх, хто пробрався з України та ПСК [Північно-Кавказького краю – автори], піддаючи їх ретельній фільтрації. Усі злісні контрреволюційні елементи ув'язнити в концтабори, інших видворяти в місця проживання, тих, хто відмовляється від повернення, направляти до куркульських спецпоселищ Казахстану. ПП ЦЧО, НВК [Нижньоволзького краю – автори], Захобласті та Закавказзя на всіх дорогах, що ведуть з України та ПСК, виставити пікети.

3. Звернути увагу масової мережі та агентури на виявлення к.р. [контрреволюційних – автори] організаторів масових виїздів; негайним вилученням та жорсткою розправою над ними забезпечити швидку ліквідацію виїздів.

4. Органам ТВ [Транспортних відділів – автори] ОДПУ створити кордони, особливо навколо вузлових станцій, організувати систематичну перевірку селян, які пересуваються залізницею, негайно заарештувати всіх, хто переїжджає з України та ПСК, піддаючи їх також фільтрації в порядку, передбаченому пунктом другим цієї директиви, оформляючи справи через трійки ПП [Повноважних представників – автори].

5. ПП ОДПУ виявити на своїй території всіх, хто втік з України, ПСК та Білорусії, негайно повідомивши в СПО [Секретнополітичний відділ – автори] ОДПУ про кількість виявлених та давність переїзду, скільки з них зайнято на підприємствах – для визначення, до якого спецпоселення їх направити.

Звертаю увагу всіх ПП, особливо України та ПМК, на необхідність у найкоротший термін жорсткою розправою з контрреволюційними організаторами виїздів припинити цю контрреволюційну вилазку.

Доносити мені по дроту про результати.

Ягода⁶⁸

Таке рішення не відповідало чинному законодавству СРСР і республік, оскільки для подібних надзвичайних заходів у країні мав бути оголошений воєнний стан (згідно з *Положенням про надзвичайні заходи охорони революційного порядку*, затвердженого постановою ЦВК і РНК СРСР від 3 квітня 1925 р. (СЗ СРСР 1925 г. № 25, ст. 167; 1929 г. № 8, ст. 74). Тобто така норма мала не адміністративний, а політичний характер, що свідчило про бруталне втручання загальносоюзної влади у справи республіки, наслідки якого стали складовою радянського механізму Голодомору в Україні.

Заборона вільно пересуватись, покидати свої колгоспи, межі республіки призвела до численних жертв, адже люди не мали можливості виїхати, щоб придбати продукти харчування, знайти роботу в більш безпечних місцевостях, врятуватись від репресій.

Південь України не став виключенням – єдина реальна можливістю покинути свій населений пункт була в людей працездатного віку, які могли завербуватися на будівництво, некваліфіковану роботу в містах. Географічне розташування також дозволяло таємно виїхати до Криму, що на той момент був частиною РСФРР. Однак непомітно виїхати сім'єю було дуже важко, тому діти й непрацездатні члени сім'ї часто залишались без годувальників. Вкрай рідко трапляються згадки, що вся сім'я виїжджала до міста, оскільки для цього потрібна була власна підвода й низка випадковостей, які б зробили цю втечу можливою. Документи свідчать, що вже весною 1933 р. смерть від голоду очікувала людей в дорозі, під час хаотичного переміщення в пошуках роботи і їжі⁶⁹. Поступово територія УСРР перетворилась на резервацію, мешканців якої чекала жахлива смерть від голоду та його наслідків.

⁶⁸ *Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД, 1918–1939*, ред. А. Берелович et al., оргас. Л. Борисова et al., том 3, 1930–1934, книга 2, 1932–1934, *Документы и материалы*, Москва 2005, s. 262–263.

⁶⁹ Н. Кузовова, *Голодомор 1932–1933 років на Херсонщині*, Херсон 2023, ss. 152–153.

СУДОВІ РЕПРЕСІЇ

8 червня 1927 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет затвердив *Кримінальний кодекс УСРР* (КК УСРР 1927 р.), який був уведений у дію з 1 липня 1927 р. Він встановлював „заходи соціального захисту” для охорони „Радянської Соціалістичної Держави і встановленого в ній правового порядку від суспільно-небезпечних дій (злочинів)”. 25 лютого 1927 р. Постановою ЦВК СРСР було прийнято Положення *Про злочини державні (контрреволюційні й особливо для Союзу РСР небезпечні злочини проти порядку управління)* (Положення від 25 лютого 1927 р.)⁷⁰.

На підставі КК УСРР 1927 р. під час селянських повстань до смертної кари засуджувались організатори та найбільш активні учасники виступів. Так, у 1930 р. на підставі ст. 54–8–10 та 56–15 та 56–28 КК УСРР були засуджені до смертної кари та розстріляні в Херсоні повстанці сіл Солонці та Кардашинка Олешківського (Цюрупинського району): Євдокія Щур, Петро Дубовий, Іван Фоменко, Іван Константинов, Іван Гараненко, Іван Паляниця, а група селян – до ув’язнення в концтаборах на строк від 7 до 10 років (всього було затримано 28 осіб, з яких 12 – невдовзі відпущено). Повстанці чинили опір міліції, що намагалась забрати з села куркулів, засуджених до заслання, побили голову, членів сільради та активістів ТСОЗ (Товариства спільного обробітку землі), розгромили приміщення сільради. Спроби отримати амністію та зменшення терміну покарання в 1935 та 1939 рр. були відхилені, а для окремих учасників повстання строки покарання у таборах були збільшені ще на 3 роки⁷¹.

Утім, на початку хлібозаготівельної кампанії 1932 р. уряд СРСР зіткнувся з опором хлібозаготівлям зі сторони вже не „куркулів”, а колгоспів. Спочатку голови колгоспів, а слідом за ними місцеве, районне, обласне партійне керівництво оголосило про неможливість виконання плану хлібозаготівель. Це стало приводом до репресій представників місцевої влади, котрі хотіли лише, щоб держава виконувала свої зобов’язання, задекларовані до початку хлібозаготівельної кампанії.

Проте жорстокість репресій в Україні, їхня публічність мала працювати на залякування усього населення СРСР. Подібна тактика приносила свої, іноді неочікувані, результати. Так, у Росії за

⁷⁰ А. Беніцький, *Відповідальність за причетність до злочину та співучасть у злочині згідно з Кримінальним кодексом УСРР 1922 і 1927 рр.*, „Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ” 2013, 4, с. 197.

⁷¹ Державний архів Херсонської області, фонд Р-4033, опис 10, справа 255.

донесеннями ОДПУ: „В цілому ряді сільрад, де колгоспи виявилися переобкладеними (Отраденський, Белоглинський, Кропоткинський та інші райони), працівники колгоспів і низових парторганізацій ... відмовляються від виконання хлібозаготівель, виявляють тенденції до втечі з районів, тому що, на думку цієї частини, «ніж повторювати сумний досвід України, краще швидше піти з колгоспної роботи»⁷².

Звичайно, у цьому випадку місцеве керівництво боялося того, що до них будуть застосовані заходи „соціального захисту“, подібні до тих, що були застосовані до фігурантів „Оріхівської справи“ (нині – Оріхівський міський район Запорізької області, Південна Україна). Такі побоювання мали під собою підстави. Так, у секретному листі до партійців від 7 грудня 1932 р. Й. Сталін зазначив: „Розсилаються для відома слідчі матеріали по саботажу хлібозаготівель в Оріхівському р., Україна, надіслані ЦК ВКП(б) головою ДПУ України т. Реденсом. Так як матеріали ці є характерними для значної частини районів Радянського Союзу, то слід було б, на мою думку, звернути на них особливу увагу. Матеріали зайвий раз показують, що організаторами саботажу є в більшості випадків «комуністи», тобто люди, що мають в кишені партквиток, але давно вже перероджені і порвали на ділі з партією»⁷³.

У шифротелеграмі Сталіна від того ж 7 грудня 1932 р. про невиконання плану радгоспами і про можливі спроби обласного та радгоспного керівництва Уралу ухилитись від відповідальності пропонувалось наступне: „[...] оголосити від імені Раднаркому та ЦК, що у разі невиконання плану їх буде заарештовано як ошуканців, саботажників та ворогів радянської держави так само, як заарештовано низку директорів радгоспів Західного Сибіру, України, Північного Кавказу. Директорам оголосіть, що партквиток не врятує їх від арешту, що ворог із партквитком заслуговує на більше покарання, ніж ворог без партквитка»⁷⁴.

Однак цього видалось замало і в січні 1933 р. були проведені масштабні показові репресії в Одеській області: всього для остраху мали покарати й вислати за межі області 500 сімей селян, зняти з посад та засудити до концтаборів 50 партійних керівників, оприлюднивши їх списки в газетах⁷⁵.

⁷² Голод в СССР. 1929–1934, т. 2, с. 145–146.

⁷³ *Ibidem*, с. 248–249.

⁷⁴ *Ibidem*, с. 247–248.

⁷⁵ Державний архів Одеської області, фонд П-11, опис 21, справа 1, к. 47.

ВИКОНАВЦІ ГЕНОЦИДУ ТА ПРОВІДНИКИ РЕПРЕСІЙ НА МІСЦЯХ

У січні того ж року на Півдні України через неефективність хлібозаготівель були відсторонені перші секретарі обласних обкомів, на ці посади були призначені Мендель Хатаєвич (Дніпропетровська область) та Євген Вегер (Одеська область). І вони, і їхні попередники були призначенцями „зі сторони”. Така практика була поширена при призначенні керівництва різного рівня для виконання „партійних завдань”. Хоча це мали бути виборні особи, цим правом нехтували. Часто із „обраним” головою „виборці” знайомились під час процедури безальтернативного „обрання”.

Так, Хатаєвич і Вегер були призначені для виконання плану хлібозаготівель на Півдні України, так само як 1-й секретар Херсонського міському КП(б)У Зіновій Сідерський (з 1932) і голова Херсонської міськради Яким Кричевцов (з 1932) – для будівництва найбільшого в Україні консервного комбінату в Херсоні.

Відомо, що відповідальність за провал хлібозаготівель в Україні Сталін поклав саме на місцеве керівництво. Як зазначає Хоптяр: „У директиві секретарям обкомів партії В. Молотов і секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич вимагали «нещадної» кари злочинним елементам у правліннях колгоспів, а ЦК КП(б)У зобов’язав судові органи розглядати справи з хлібозаготівель поза чергою, як правило, «виїзними сесіями на місці із застосуванням крутих репресій»⁷⁶.

Починаючи з Кричевцова та Сідерського, які обіймали місцеві керівні посади, і закінчуючи очільниками областей Півдня України: Майоровим, Вегером та Хатаєвичем – практично всі вони були розстріляні в 1937–1938 рр. Це не було покарання за їхні злочинні дії по відношенню до населення чи некомпетентність. Усі дії цих чиновників впроваджували в життя постанови радянської держави.

Нами були досліджені судові справи очільників одного із стратегічних районів регіону – Херсонського: Якіма Кричевцова – голови виконкому Херсонської міськради (міськрада керувала також усіма сільрадами та території району) та Зіновія Сідерського – секретаря Херсонського міському КП(б)У – головного провідника партії на цій території. Обидва були розстріляні в 1937 р. під час репресій та виправдані незабаром після смерті Сталіна, як „чесні комуністи” та „справжні радянські люди”. Сідерський був посмертно поновлений у партії в 1958 р., а Кричевцов – у 1990. З’ясовано, що Кричевцов і Сідерський були організаторами Голодомору на місцевому рівні

⁷⁶ Ю.А. Хоптяр, *Судочинство і селянство України в 1929–1933 рр.*, „Історія України: маловідомі імена, події, факти” 2005, 31, с. 151–160.

на підставі рішень, котрі вони імплементували, перебуваючи на своїх посадах.

Кричевцов Яким Андрійович, українець, народився в Ростові-на-Дону, звинувачений у справі 817 про антирадянську націоналістично-терористичну організацію в Україні за статтями 54–7, 54–8, 54–11 Карного кодексу УРСР (21 серпня 1937 р. – 20 жовтня 1937 р.), під час слідства своєї провини не визнав. У його справі⁷⁷ містяться покази Марка Йошпе (Йошпе Марк Якович, 1897 р. н., колишній член КП(б)У з 1923 по 1937 рр., до вступу в компартію – член Єврейської комуністичної партії Поалей Ціон з 1919 по 1922 рр.) від 8 жовтня 1937 р., де Йошпе показав, що з Кричевцовим вони зійшлися на ґрунті антирадянських контрреволюційних поглядів. За свідченням Йошпе, Кричевцов начебто стверджував, що „невірна лінія партії тут, в Україні, має особливо специфічний відтінок“, що виявлялось у тому, що „[...] фактично Україна є одною з рядових областей СРСР, і знаходиться мало не в колоніальній залежності від Москви. Всі багатства України вивозяться Москвою, все підпорядковано Москві, нам українцям особливо тяжко бачити і відчувати таке становище“. Коли ж слідчий нагадав, що Йошпе не українець і не може пов'язувати себе з українською націоналістичною організацією, Йошпе відповів, що він мав антирадянські погляди, і якщо б йому запропонували піти в іншу контрреволюційну групу, він все-одно б погодився. Йошпе засвідчив, що Кричевцов нібито йому розповів, що головною метою української антирадянської організації було відірвати Україну від Радянського Союзу шляхом збройного повстання та подальшої підтримки з боку Німеччини та Польщі, повалити сталінську диктатуру. Успішна кар'єра Кричевцова в органах влади, незважаючи на його малограмотність (після роботи в Херсоні, він отримав запрошення Вегера, очільника області, до Одеси, а на момент арешту обіймав посаду заступника начальника Управління у справах РНК УСРС), а також рішення, які він приймав на посаді голови виконкому Херсонської міськради, свідчать про те, що Кричевцов виконував усі розпорядження вищого керівництва. Його перебування на посаді у Херсоні супроводжувалося порушенням норм видачі хліба робітникам, злочинною бездіяльністю в боротьбі з безпритульністю. Як видно з постанов Херсонської міськради, він був вірним провідником державної політики: виступав за боротьбу з куркульством, підписував постанови про прискорення хлібозаготівель та посилення репресій, вилучення актових книг РАЦС із записами про смерть тощо. Він

⁷⁷ Галузевий архів Служби безпеки України, фонд 6, справа 45090.

є підписантом усіх рішень, що виступали інструментом організації штучного голоду.

Колега Кричевцова, керівник партійної організації, Сідерський Зиновій Осипович, народився 28 грудня 1897 р. в м. Ковно, єврей, був засуджений за ст. 54–8, 54–11 КК УРСР за участь у контрреволюційній право-троцькістській організації, 1937 р. розстріляний, у 1958 р. – поновлений у лавах партії посмертно⁷⁸.

Під час слідства в 1937 р. Сідерський показав, що вважає події 1932–1933 рр. „куркульським саботажем”. Начебто в розмові з тодішнім наркомом землеробства УСРР М. Демченком, вони разом критикували ЦК КП(б)У за те, що той дав „перенапружений” план, будучи не в стані досягнути дійсного стан українського села, і це може привести до „негарних наслідків”. Він засвідчив, що „ці розмови спонукали мене виступити проти плану, що намічав для мого району (Херсонського) ЦК КП(б)У і Одеський обком”. Проте рішення, зафіксовані в діловодстві Херсонського міськкому КП(б)У, свідчать про те, що Сідерський, котрий на той час був досвідченим функціонером, обіймаючи посади в різних областях України, виконував усі розпорядження партійного керівництва, користувався довірою обласного керівництва й після подій 1932–1933 рр. в Херсоні отримав підвищення – очолив обком Молдавської Автономної Республіки. На момент арешту він обіймав посаду заступника Наркому землеробства УРСР.

За головування Сідерського були прийняті постанови Херсонського міськкому КП(б)У від 1 березня 1932 р. (із грифом „цілком таємно”) про вжиття „найрішучіших заходів адміністративно-фінансового натиску до злісних нездавців хліба” та прискорення розгляду справ по хлібозаготівлях, розгляд їх по селах у показовому порядку⁷⁹. Він разом з Кричевцовим є співавтором доповідей на Одеському обласному пленумі КП(б)У, об’єднаному засіданні Херсонського міськкому КП(б)У і президії Херсонської міської контрольної комісії 4 лютого 1933 р. про невиконання Одеською областю плану хлібозаготівель та впровадження нового закону про хлібозаготівлі, що передбачав переобмолот та повернення розкраденого та незаконно розданого хлібу. Сідерський також виступав на засіданні бюро Херсонського міськкому КП(б)У 4 грудня 1933 р. за вилучення натуральних фондів як покарання за невиконання хлібозаготівель у селах Херсонського району⁸⁰.

⁷⁸ Галузевий архів Служби безпеки України, фонд 6, справа 45212.

⁷⁹ Державний архів Херсонської області, фонд Р-1005, опис 1, справа 274, аркуші 169, 172, 174–177, 189.

⁸⁰ *Херсонщина. Голодомор. 1932–1933*, с. 19, 20, 24, 65, 69, 112, 124, 141, 175, 185, 203, 230.

Хоча ці чиновники були страчені, зазначимо, що жоден із них не був засуджений безпосередньо за смерть людей від голоду.

Щодо дій представників радянської влади з „місцевих“, то зберіглося декілька слідчих справ НКВС про засудження голів колгоспів за спроби допомогти населенню уникнути голоду (С. В. Філя, голови колгоспу „Серп і Молот“ Новоолександрівської сільради Хорлівського району (23 грудня 1932 – 13 квітня 1933), Т. А. Злоцького, голови колгоспу в с. Новоолексіївка Генічеського району (17 січня 1933), О. А. Рязанова, секретаря партосередку с. Рубанівки (січень 1933) та ін.).

У деяких випадках дії представників місцевої влади набували відверто кримінального характеру. Оскільки поняття судочинства та права було радянською владою знівельовано, її уособлювачі безкарно займалися корупцією, розкраданням суспільного майна, а за певних умов перетворювалися на організоване злочинне угруповання. У документах про партійні чистки на Херсонщині, спогадах очевидців, фігурують згадки про пиятики, знущання з населення, крадіжки майна⁸¹.

Частою аргументацією щодо тези „голод робили свої, місцеві кадри“ є робота місцевого активу. Однак ця робота була організована та регламентована радянським урядом. Зокрема, як винагороду передбачалось передавати конфісковане майно в особисту власність (10%):

Підсудний Демченко Іван, користуючись тим, що голова сільради Нетовканий фактично не керував роботою сільради, використовував це на свою власну користь, а саме: знімаючи майно, не заприбутковував, не складав описи знятого майна, проводив зняття майна без будь-яких постанов на це, знімав майно в осіб, які були винні різні борги, а також і у тих, хто абсолютно жодних боргів не мав, ганяючись за одержанням 10% зі стягнутих сум. Найбільш цінні речі, які були зняті, він перерахував як для себе, так і для роздачі своїм людям, виставляючи на торги менш цінні речі. На торгах брали участь поставлені ним особи, як наприклад, пожежники, торгові листи і акти фальшувалися. Таким чином, як це встановлено матеріалами справи, так і допитом цілої низки свідків, недостаток знятого майна досягає понад 10 000 крб. Особливо це відноситься до продуктів харчування та хатніх речей, борошна, сала, масла, картоплі, а з худоби – свиней, корів, килимів тощо.

Що ж до розтрата 13 000 крб., то з поданих документів ця сума зменшується на 8800 крб., остання сума складається з незаконно ним одержаних 10%, що передбачено законом, таким чином, ця сума розтрачена при прямому попусканні підсудного Нетовканого. (Кримінальний вирок Одеського обласного суду

⁸¹ *Ibidem*, s. 241–243.

у справі злочинів представників влади у Гарбузинському районі Одеської області по відношенню до населення при проведенні кампанії хлібозаготівлі, 21 квітня 1933 р.)⁸².

Проти тих, хто з милосердя не хотів займатись грабунком селян, могли застосувати адміністративну відповідальність: „змичка” міста із селом не завжди відбувалась за урядовим „сценарієм”. Так, завком Херсонського обозобудівельного заводу „Металіст” 4 жовтня 1932 р. поінформував Херсонську міськпрофраду про випадок у підшефному колгоспі „Вільне життя” в с. Роксандрівці, коли працівник заводу, член партії, виконавши план на 20%, від подальшої хлібозаготівлі відмовився та разом із правлінням роздав зерно членам колгоспу для посіву. Унаслідок правління колгоспу було віддане під суд, а склад шефської бригади замінено⁸³.

У 1934 р. репресії проти місцевого керівництва не лише не припинились, але й набули нових форм. Будь-яка діяльність могла тлумачитися як антидержавна, зокрема, господарська недбалість пояснювалась політичними причинами⁸⁴.

Право на прийняття усіх рішень, пов’язаних з організацією Голодомору, належали лише Сталіну та вузькому колу його довірених осіб. Вірність Сталіну з боку його ближнього кола забезпечувала кругова порука – із втратою Сталіним влади, його поплічникам довелося би відповісти за репресивну політику, що призвела до мільйонних збитків у господарстві, засудженні сотень тисяч невинних людей та смерті мільйонів під час Голодомору.

Як вже зазначалось, більшість партійних чиновників, організаторів Голодомору, було страчено під час репресій 1937–1938 рр. Причому, на відміну від репресованих через звинувачення в розповсюдженні інформації про голод та дії, спрямовані на допомогу населенню, вони були реабілітовані одразу після смерті Й. Сталіна. Це ставить всі точки над „і” у справі організаторів Голодомору в Україні. Також люди, котрі були засуджені до невеликих термінів покарання за невиконання плану хлібоздачі в 1932–1933 рр. залишались у полі зору каральних органів, їхні справи піднімались та переглядалась. У період масових репресій 1937–1938 рр. наявність судимості за нездачу хліба в 1932–1933 рр. вважалась обтяжуючою обставиною при визначенні

⁸² Державний архів Одеської області, фонд Р-710, опис 2, справа 1, к. 36–38.

⁸³ Державний архів Херсонської області, фонд Р-1005, опис 1, справа 143, к. 177–179.

⁸⁴ „Совершенно секретно”. Лубянка – Сталіну о положении в стране (1922–1934 гг.), т. 10, часть 2, ред. А.Н. Сахаров, В.С. Христофоров, оргас. И.Ю. Бережанская et al., Москва 2017, с. 598.

наступного покарання, як виступ проти влади, і каралось значно суворіше – термінами 5 і 8 років таборів або розстрілом.

Навіть 5 років по тому переслідувались і суворо карались будь-які розмови про голод і колективізацію. Так, у 1938 р. до смертної кари засуджено Петра Васильєва (м. Херсон), який поширював „наклепницькі чутки про проведення Радвладою колективізації примусовим шляхом, голод колгоспників і робітників у СРСР”⁸⁵, а також Василя Хавкуна, колгоспника с. Шкуринівка Херсонського району, який „поширював провокаційні чутки про СРСР, про уявний голод, руйнування селянства”⁸⁶ тощо. Ці звинувачення поряд з якимсь незначним правопорушенням ставали вирішальними для винесення вироку. Таким чином, навіть 5 років по тому згадка про голод могла коштувати життя.

ВИСНОВКИ

Таким чином, аналіз нормативних актів СРСР та УСРР кінця 1920-х – початку 1930-х рр. та практик їхньої імплементації з метою правової оцінки дій влади по відношенню до громадян УСРР, дозволили дослідити, яким чином узаконений на теренах СРСР соціоцид перетворився на політику геноциду, застосовану в Україні у вигляді Голодомору 1932–1933 рр.

Відзначимо, що наразі існують дискусійні питання, пов’язані з механізмами, що забезпечували геноцид. Чимало юристів та істориків (Антонович, Василенко, Граціозі, Захаров, Конквест, Кульчицький, Неймарк тощо), звертаючись до правих норм та історичних фактів висловили своє бачення щодо реалізації геноцидної політики СРСР по відношенню до України. На відміну від прибічників теорії „всесоюзного голоду” (Кондрашин), природних та економічних причин голоду 1932–1933 рр. (Девіс та Віткрофт), вони услід за Лемкіним виділяють поряд з економічною також політичну та національну причини Голодомору, що власне дозволяє визначати його як геноцид. Тому дослідження технологій, описаних Лемкіним при визначені природи геноциду як юридичного поняття, у регіональному контексті надають можливість прослідкувати процес їхньої безпосередньої імплементації.

Одним з механізмів, що забезпечували геноцид, були масові та необґрунтовані практики позбавлення політичних прав громадян

⁸⁵ Державний архів Херсонської області, фонд Р-4033, опис 10, справа 343.

⁸⁶ Державний архів Херсонської області, фонд Р-4033, опис 10, справа 393.

в інтересах правлячої партії більшовиків. На прикладі конкретних фактів, що мали місце на Півдні України, можна зробити висновки, що це явище інтенсифікувалось під час Голодомору 1932–1933 рр. Це обумовлювалось тим, що центральне поняття „класового ворога” в радянському законодавстві могло визначатися залежно від політичної ситуації. Тобто будь-хто в будь-який момент міг опинитись поза законом та стати об’єктом репресій. Відповідно, під час застосування політичної технології геноциду радянські урядовці порушували унормовані практики, звертаючись до суто репресивних.

До політичної технології геноциду також можна віднести позбавлення республіканської влади права вирішувати нагальні питання та проблеми, що стосувались питання життя і смерті нації. Відповідно до розподілу союзних та республіканських повноважень за Конституціями СРСР та УСРР, відповідальність за „загальний план всього народного господарства Союзу” покладалась на загальносоюзні органи. Навіть комуністичне керівництво УСРР не було уповноважено вирішувати це питання. Унаслідок покладений на УСРР план хлібозаготівлі став технологією геноциду. Його невиконання в кінці 1932 р. було прирівняне до контрреволюції й потягло за собою застосування щодо УСРР надзвичайних заходів: виїмку усього продовольства та масових репресій.

Більше того, імплементація нормативно-правових актів супроводжувалась порушеннями встановлених законодавчих норм розподілу повноважень центральної, республіканської та місцевої влади, що створювало невизначені умови для функціонування усіх галузей суспільного життя та сприяло встановленню авторитарного, а згодом – тоталітарного радянського режиму.

Судові та політичні репресії зіграли одну з вирішальних ролей в організації геноциду. Криміналізація будь-яких виявів незадоволення діями влади, застосування смертної кари до учасників селянських повстань в Україні використовувалась радянським урядом для залякування усього населення СРСР. Особливою жорстокістю та масовістю відрізнялись судові репресії під час голоду 1932–1933 рр. Вони застосовувались до всіх верств українського суспільства: від місцевого партійного керівництва до селян, які вели індивідуальне господарство, без різниці віку та статі, національності та віросповідання. Жорстокість, виявлена до українського народу, також використовувалась як засіб залякування населення СРСР через газетні публікації про гучні справи, подібні до Орхівської.

Як економічну технологію геноциду можна охарактеризувати фінансову політику радянського уряду, що унеможлилювала ведення індивідуального сільського господарства через те, що на думку

можновладців, засоби виробництва мають належати лише державі. Вона мала довгострокові наслідки, а разом з державним контролем за млинами, примусовим вилученням крупорушок та ручних жорен, відсутність вільного продажу хліба призвела до загибелі людей від голоду в селах та містах України.

Згортання політики коренізації також було однією з технологій геноциду, яку за класифікацією Лемкіна можна віднести як до політичної, так і до культурної. Водночас національні меншини УСРР не лише постраждали від голоду 1932–1933 рр., але й зазнали додаткових репресій через розголошення інформації про Голодомор за кордоном. Проте невелика допомога з-за кордону дозволила пережити мешканцям національних районів та сільрад Півдня України голод із меншими втратами й навіть допомогти українському населенню нести тягар голоду. Тому не дивно, що останнім часом превалює думка, що об'єктом геноциду були усі громадяни УСРР.

Події, що відбулися на Півдні України в 1932–1933 рр., засвідчують, що жорстка централізація управління в СРСР та право на прийняття усіх рішень, пов'язаних з організацією Голодомору, належали лише Й. Сталіну та вузькому колу його довірених осіб. Можна говорити про виконавців Голодомору як акту геноциду на місцях, на прикладі Півдня України, проте їхні дії були спровоковані унормуванням державою грабунку своїх односельців, встановленням винагороди за конфісковане майно. Для „буксирних бригад”, що організовувалася в містах для вилучення хлібу з робітників, не виконання завдання по хлібоздачі тягло адміністративну відповідальність. Те ж стосувалось сільських активістів, голів колгоспів, сільрад, котрі віддавалися під суд за гуманні, людяні вчинки, справедливий розподіл хліба на трудовні, допомогу під час голоду односельцям. Жоден з радянських чиновників не поніс відповідальність за халатність, бездіяльність, навпаки, серед засуджених – ті, хто боровся з голодом, усупереч з вказівками радянської влади.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Derzhavnyy arkhiv Khersons'koyi oblasti [Державний архів Херсонської області]:

Fond P-89, opys 1, sprava 138 [Фонд П-89, опис 1, справа 138].

Fond R-1005, opys 1, sprava 143, 274 [Фонд Р-1005, опис 1, справа 143, 274].

Fond R-4033, opys 10, sprava 255, 343, 393 [Фонд Р-4033, опис 10, справа 255, 343, 393].

Fond R-4093, opys 2, sprava 3, 4 [Фонд Р-4093, опис 2, справа 3, 4].

Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti [Державний архів Одеської області]:

Fond R-710, opys 2, sprava 1 [Фонд Р-710, опис 2, справа 1].

Fond P-11, opys 21, sprava 1 [Фонд П-11, опис 21, справа 1].

Fond R-2523, opys 1, sprava 9 [Фонд Р-2523, опис 1, справа 9].

Arkhyv Sluzhby bezpeky Ukrainy u Khersons'kiy oblasti [Архів Служби безпеки України у Херсонській області]:

Fond 5-R, opys 1, sprava 8159, 8520 [Фонд 5-Р, опис 1, справа 8159, 8520].

Haluzevyu arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Галузевий архів Служби безпеки України]:

Fond 6, sprava 45090, 45212 [Фонд 6, справа 45090, 45212].

Printed sources (Źródła drukowane)

Administratyvnyy kodeks USRR, <https://ips.ligazakon.net/document/KP270014> [Адміністративний кодекс УСРР, <https://ips.ligazakon.net/document/KP270014>] [dostęp: 16.10.2023].

Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Approved and proposed for signature and ratification or accession by General Assembly resolution 260 A (III) of 9 December 1948 Entry into force: 12 January 1951, in accordance with article XIII), https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf [dostęp: 16.10.2023].

Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Approved and proposed for signature and ratification or accession by General Assembly resolution 260 A (III) of 9 December 1948 Entry into force: 12 January 1951, in accordance with article XIII), https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf [dostęp: 16.10.2023].

Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoyu dokumentiv, Kyiv 1990 [Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів, Київ 1990].

Holodomor 1932–1933 rokiv: zlochyn vlady – trahediya narodu: dok. i materialy, Kyiv 2008 [Голодомор 1932–1933 років: злочин влади – трагедія народу: док. і матеріали, Київ 2008].

Golod v SSSR. 1929–1934. V 3 t., t. 2, Iyul' 1932 – iyul' 1933, oprac. V.V. Kondrashin, Moskva 2012 [Голод в СССР. 1929–1934. В 3 т., т. 2, Июль 1932 – июль 1933, oprac. В.В. Кондрашин, Москва 2012].

Golod v SSSR. 1929–1934. V 3 t., t. 3, Leto 1933–1934, red. V.V. Kondrashin, Moskva 2013 [Голод в СССР. 1929–1934. В 3 т., т. 3, Лето 1933–1934, red. В.В. Кондрашин, Москва 2013].

Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy, oprac. R.Ya. Pyrih, Kyiv 2007 [Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали, oprac. Р.Я. Пиріг, Київ 2007].

Khersonshchyna. Holodomor. 1932–1933. Zbirnyk dokumentiv, red. V.F. Borovyk, L.V. Vynohradova, O.O. Marushchak, Kherson 2008 [Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. Збірник документів, red. В.Ф. Боровик, Л.В. Виноградова, О.О. Марущак, Херсон 2008].

Konstytutsiya (osnovnyy zakon) Ukrainy's'koyi sotsialistychnoyi radyans'koyi respubliky 1929 roku, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-29#Text> [Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки 1929 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-29#Text>] [dostęp: 16.07.2021].

- Konventsija OON pro zapobihannya zlochynu henotsydu i pokarannya za n'oho*, <https://holodomorinstitute.org.ua/documents/konvencziya-oon-pro-zapobigannya-zlochynu-genoczydu-i-pokarannya-za-nogo/> [Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього], <https://holodomorinstitute.org.ua/documents/konvencziya-oon-pro-zapobigannya-zlochynu-genoczydu-i-pokarannya-za-nogo/> [dostęp: 16.10.2023].
- Postanova Apelyatsiynoho sudu міста Kyуyeva від 13 sichnya 2010 roku, <https://holodomormuseum.org.ua/postanova-sudu/> [Постанова Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року], <https://holodomormuseum.org.ua/postanova-sudu/> [dostęp: 16.10.2023].
- Postanova Rady Narodnykh Komisariv USRR Pro borot'bu z kurkul's'kym vplyvom u kolhospakh, <https://holodomorinstitute.org.ua/documents/instrukczyia-rnk-usrr-do-postanovy-pro-borotbu-z-kurkuls'kim-vplyvom-v-kolgospah/> [Постанова Ради Народних Комісарів УСРР Про боротьбу з куркульським впливом у колгоспах], <https://holodomorinstitute.org.ua/documents/instrukczyia-rnk-usrr-do-postanovy-pro-borotbu-z-kurkuls'kim-vplyvom-v-kolgospah/> [dostęp: 16.10.2023].
- Rezolyutsiya Yevropeys'koho Parlamentu shchodo vidznachennya Holodomoru – shtuchnoho holodu v Ukraini 1932–1933 rokiv від 23.10.2008 r.*, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_882#Text [Резолюція Європейського Парламенту щодо відзначення Голодомору – штучного голоду в Україні 1932–1933 років від 23.10.2008 р.], https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_882#Text [dostęp: 16.10.2023].
- „Sovershenno sekretno”. *Lubyanka – Stalinu o polozhenii v strane (1922–1934 gg.)*, t. 10, chast' 2, red. A.N. Sakharov, V.S. Khristoforov, oprac. I.Yu. Berezhanskaya et al., Moskva 2017 [„Совершенно секретно”. *Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.)*, т. 10, часть 2, ред. А.Н. Сахаров, В.С. Христофоров, oprac. И.Ю. Бережанская et al., Москва 2017].
- Sovetskaya derevnya glazami VChK–OGPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy. V 4-kh t.*, Moskva, 1998–2012 [Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. *Документы и материалы. В 4-х т.*, Москва, 1998–2012].
- Sovetskaya derevnya glazami VChK–OGPU–NKVD, 1918–1939*, red. A. Berelovich et al., oprac. L. Borisova et al., tom 3, 1930–1934, kniga 2, 1932–1934, *Dokumenty i materialy*, Moskva 2005 [Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939, ред. А. Берелович et al., oprac. Л. Борисова et al., том 3, 1930–1934, книга 2, 1932–1934, *Документы и материалы*, Москва 2005].
- Tragediya sovetsoy derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivaniye. 1927–1939. Dokumenty i materialy. V 5 t.*, t. 3, *Konets 1930–1933*, red. V. Danilova, R. Manning, L. Violy, Moskva 2001 [Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. *Документы и материалы. В 5 т.*, т. 3, *Конец 1930–1933*, ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы, Москва 2001].
- Zakon Ukrainy Pro Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16> [Закон України Про Голодомор 1932–1933 років в Україні], <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16> [dostęp: 16.10.2023].

Studies (Opracowania)

- Andriewsky O., *Towards a Decentred History: The Study of the Holodomor and Ukrainian Historiography*, „East/West: Journal of Ukrainian Studies” 2015, 2, 1.
- Antonovych M., *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini v konteksti radyans'koho henotsydu proty ukraiyins'koyi natsiyi*, w: *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini yak zlochin henotsydu zhidno z mizhnarodnym pravom*, red. V. Vasylenko, M. Antonovych, Kyуiv 2013 [Антонович М., *Голодомор 1932–1933 років в Україні в контексті радянського геноциду проти української нації*, w: *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом*, ред. В. Василенко, М. Антонович, Київ 2013].

- Aysfel'd A., Martynenko V., *Etnichni nimtsi Ukrainy pid chas Druhoi svitovoi viny i v povoyenni roky. Ukraina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z XXI st.: Istorychni narysy: u 2-kh kn.*, kn. 1, Kyiv 2011 [Айсфельд А., Мартиненко В., *Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси: у 2-х кн.*, кн. 1, Київ 2011].
- Benits'kyu A., *Vidpovidal'nist' za prychetnist' do zlochynu ta spivuchast' u zlochyni zhidno z Kryminal'nym kodeksom USRR 1922 i 1927 rr.*, „Naukovyy visnyk L'vivs'koho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav” 2013, 4 [Беніцький А., *Відповідальність за причетність до злочину та співучасть у злочині згідно з Кримінальним кодексом УСРР 1922 і 1927 рр.*, „Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ” 2013, 4].
- Devis R., Uitkroft S., *Gody goloda. Sel'skoye khozyaystvo SSSR. 1931–1933*, Moskva 2011 [Дэвис Р., Уиткрофт С., *Годы голода. Сельское хозяйство СССР. 1931–1933*, Москва 2011].
- Gratsiozi A., *Holod u SRSR 1931–1933 rr. ta ukraiyins'kyu holodomor: chy mozhlyva nova interpretatsiya?*, „Ukraiyns'kyu istorychnyy zhurnal” 2005, 3 [Граціозі А., *Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація?* „Український історичний журнал” 2005, 3].
- Gratsiozi A., *Velikaya krest'yanskaya voyna v SSSR. Bol'sheviki i krest'yane. 1917–1933*, Moskva 2010 [Граціозі А., *Большая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933*, Москва 2010].
- Hrynevych L., *Chy mozha vvažaty Holodomor henotsydom?*, 24 veresnya 2020 r., 18:00–19:30 [Грыневич Л., *Чи можна вважати Голодомор геноцидом?*, 24 вересня 2020 р., 18:00–19:30] [dostęp: 16.10.2023].
- Khoptyar Yu.A., *Sudochynstvo i selyanstvo Ukrainy v 1929–1933 rr.*, „Istoriya Ukrainy: malovidomi imena, podiyi, fakty” 2005, 31 [Хоптяр Ю.А., *Судочинство і селянство України в 1929–1933 рр.*, „Історія України: маловідомі імена, події, факти” 2005, 31].
- Kondrashin V.V., *Golod 1932–1933 godov: tragediya rossiyskoy derevni*, Moskva 2008 [Кондрашин В.В., *Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни*, Москва 2008].
- Kotlyarchuk A., *„V kuznitse Stalina”. Shvedskiy kolonisty Ukrainy v totalitarnykh eksperimentakh XX veka*, Moskva 2012 [Котлярчук А., *„В кузнице Сталина”. Шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века*, Москва 2012].
- Kul'chyts'kyu S.V., *Holodomor 1932–1933 pp.: mekhanizmy stalins'koho teroru*, „Ukraiyns'kyu istorychnyy zhurnal” 2007, 4 [Кульчицький С.В., *Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору*, „Український історичний журнал” 2007, 4].
- Kushnezh R., *Dokumenty pol'skoyi diplomatiiyi pro holodomor*, „Ukraiyns'kyu istorychnyy zhurnal” 2008, 6 [Кушнеж Р., *Документи польської дипломатії про голодомор*, „Український історичний журнал” 2008, 6].
- Kuzovova N., *Childhood during the Holodomor 1932–1933 in Ukraine (in the South of Ukraine)*, „Journal of Family History” 2021, 47, 1.
- Kuzovova N., *Mista Khersonshchyny – zhertvy Holodomoru*, w: *Ukrayina doby modernizatsiyi XIX–XX st.: sotsium, tsimosti, zhyttyevi praktyky: Materialy Vseukraiyns'koyi nauko-vo-praktychnoyi konferentsiyi*, red. N.M. Kuzova et al., Kherson 2020 [Кузовова Н., *Міста Херсонщини – жертви Голодомору*, w: *Україна доби модернізації XIX–XX ст.: соціум, цінності, життєві практики: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, red. Н.М. Кузова et al., Херсон 2020].
- Kuzovova N., *Holodomor 1932–1933 rokiv na Khersonshchyni*, Kherson 2023 [Кузовова Н., *Голодомор 1932–1933 років на Херсонщині*, Херсон 2023].

- Lemkin R., *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposal for Redress*, Clark 2008.
- Lemkin R., *Радянськyy henotsyd v Ukrayini (statyya 28 movamy)*, red. R. Serbyn, Kyiv 2009 [Лемкін Р., *Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами)*, red. Р. Сербин, Київ 2009].
- Levchuk N., Wolowyna O., Rudnytskyi O., Kovbasiuk A., Kulyk N., *Regional 1932–1933 Famine Losses: A Comparative Analysis of Ukraine and Russia*, „Nationalities Papers” 2020, 48, 3 [special issue].
- Naimark N. M., *Stalin und der Genozid*, Frankfurt/M. 2010.
- Rudnytskyi O., Kulchytskyi S., Gladun O., Kulyk N., *The 1921–1923 Famine and the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: Common and Distinctive Features*, „Nationalities Papers” 2020, 48, 3 [special issue].
- Vasylenko V., *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukrayini yak zlochyn henotsydu: pravova otsinka*, Kyiv 2009 [Василенко В., *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка*, Київ 2009].
- Zakharov Ye. Yu., *Chy mozhna kvalifikuvaty Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukrayini ta na Kubani yak henotsyd?*, Kharkiv 2015 [Захаров Є. Ю., *Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид?*, Харків 2015].

Websites (Strony internetowe)

The MAPA Great Famine project focuses on the Ukrainian Famine of 1932–33, <https://gis.huri.harvard.edu/population-losses> [dostęp: 16.10.2023].

ABOUT THE AUTHORS

Natalia Kuzovova – studied history at Kherson State University. She received the degree of Candidate of Historical Sciences at V. N. Karazin Kharkiv National University. Her research interests are focused on the history of genocides and inter-ethnic conflicts. He is the author of scientific works, archival directories, and collections of documents. She is the author of the monograph *The Holodomor of 1932–1933 in the Kherson Region*.

Serhiy Vodotika – is a doctor of historical sciences, professor. He is a graduate of the Department of History of Ukraine at Kharkiv National University and a graduate of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Scientific interests are focused on the study of the history of Ukraine in the 1920s, and the history of Southern Ukraine. He is the author of the monograph *Ukrainians in the Armies of the World*.

Iryna Ryzhenko – studied law at I. I. Mechnikov Odesa State University. She received the degree of candidate of legal sciences at the Zaporizhia National University. The sphere of scientific interests is administrative and economic law, law enforcement activities, academic integrity. Author of textbooks and scientific articles.

Olga Pravotorova – studied law at the Kherson Law Institute of KhNUVS and the Kharkiv National University of Internal Affairs. She successfully defended her candidate's thesis at the Zaporizhia National University, received the degree of Doctor of Legal Sciences at the „Ukraine Open International University of Human Development” Higher Educational Institution. Her research interests are focused on the study of administrative law and process, financial, information law and human rights activities. He is the author of many monographs and textbooks.

ПРО АВТОРІВ

Наталія Кузовова – вивчала історію в Херсонському державному університеті. Отримала ступінь кандидата історичних наук в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна. Її наукові інтереси зосереджені на історії геноцидів та міжентичних конфліктів. Є автором наукових праць, архівних довідників та збірників документів. Є автором монографії *Голодомор 1932–1933 років на Херсонщині*.

Сергій Водотика – доктор історичних наук, професор. Випускник кафедри історії України Харківського національного університету та аспірантури Інституту історії України НАН України. Наукові інтереси зосереджені на вивченні історії України 1920-х років, історії Південної України. Є автором монографії *Українці в арміях світу*.

Ірина Риженко – вивчала право в Одеському державному університеті ім. І.І. Мечникова. Отримала ступінь кандидата юридичних наук у Запорізькому національному університеті. Сферою наукових інтересів є адміністративне та господарське право, правоохоронна діяльність, академічна доброчесність. Автор підручників та наукових статей.

Ольга Правоторова – вивчала право в Херсонському юридичному інституті ХНУВС та Харківському національному університеті внутрішніх справ. Успішно захистила кандидатську дисертацію в Запорізькому національному університеті, отримала ступінь доктора юридичних наук у Вищому навчальному закладі Відкритий міжнародний університет розвитку людини „Україна”. Її наукові інтереси зосереджені на студіюванні адміністративного права і процесу, фінансовому, інформаційному праві і правозахисній діяльності. Є автором багатьох монографій та підручників.

NOTA O AUTORACH

Natalia Kuzovova – studiowała historię na Uniwersytecie Państwowym w Chersoniu. Uzyskała stopień kandydata nauk historycznych na Uniwersytecie Narodowym im. V. N. Karazina w Charkowie. Jej zainteresowania badawcze skupiają się na historii ludobójstw i konfliktów międzyetnicznych. Jest autorem prac naukowych, katalogów archiwalnych i zbiorów dokumentów. Jest autorem monografii *Голодомор 1932–1933 років на Херсонщині*.

Serhij Vodotika – doktor nauk historycznych, profesor. Jest absolwentem Wydziału Historii Ukrainy Charkowskiego Uniwersytetu Narodowego oraz absolwentem Instytutu Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. Zainteresowania naukowe skupiają się na badaniu historii Ukrainy lat dwudziestych XX w., historii południowej Ukrainy. Jest autorem monografii *Українці в арміях світу*.

Iryna Ryzhenko – studiowała prawo na Odeskim Uniwersytecie Państwowym im. I. Miecznikowa. Uzyskała stopień kandydata nauk prawnych na Zaporoskim Uniwersytecie Narodowym. Sferą zainteresowań naukowych jest prawo administracyjne i gospodarcze, działalność organów ścigania, uczciwość akademicka. Autor podręczników i artykułów naukowych.

Olga Pravotorova – studiowała prawo w Chersonskim Instytucie Prawa KhNUVS i Charkowskim Narodowym Uniwersytecie Spraw Wewnętrznych. Z sukcesem obroniła pracę kandydata na Zaporoskim Uniwersytecie Narodowym, uzyskała stopień doktora nauk prawnych w Wyższej Szkole Edukacji „Ukraine Open International University of Human Development”. Jej zainteresowania badawcze skupiają się na prawie procesowym i administracyjnym, finansowym, informacyjnym oraz działalności związanej z prawami człowieka. Jest autorem wielu monografii i podręczników.